સમીસાંજનો ઉપદેશ

[શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્ર]

સંપાદક
ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

શ્રી પૂંજાભાઈ જૈનગ્રંથમાલા-૧૮

સમીસાંજનો ઉપદેશ

[શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્ર]

સંપાદક
ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

सोच्चा जाणइ कल्लाणं सोच्चा जाणइ पावगं ।
उभयंपि जाणए सोच्चा जं छेयं तं समायरे ॥

જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી સાંભળીને કલ્યાણ તેમ જ અકલ્યાણ જાણી શકાય છે. જ્ઞાનીઓ પાસેથી તે બંનેનું જ્ઞાન મેળવીને, જે શ્રેય હોય તે આચરવું. શ૦ ૪-૨-૧૧]

શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ
c/o ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

પ્રકાશક
ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ
મંત્રી, શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, અમદાવાદ

મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

બાર આના
આવૃત્તિ પહેલી, નવેમ્બર ૧૯૩૯

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ અને મુંબઈ ૨

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧લો

દશ અધ્યયનો

ખંડ ૨જો

પૂર્તિઓ

ઉપોદ્ઘાત

૧

આ ગ્રંથ આર્ય શય્યંભવસ્વામીએ રચેલ સુપ્રસિદ્ધ 'દશવૈકાલિક' સૂત્રનો છાયાનુવાદ છે. શય્યંભવસ્વામી મહાવીર પછી ૯૮ વર્ષે સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. તેમના ગ્રંથ ઉપર નિર્યુક્તિ[1] લખનાર ભદ્રબાહુસ્વામી તેમના વિષે તથા તેમના ગ્રંથ વિષે જે માહિતી આપે છે, તે જૂનામાં જૂની હોઈ, આપણે પ્રથમ તેને જાણી લઈએ.

"શય્યંભવસ્વામી ગણધર[2] હતા; જિન ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન થતાં પ્રતિબોધ પામ્યા હતા; મનક નામના

---

૧. એટલે કે સૂત્રગત અર્થોની વ્યાખ્યા. सूत्रे (निर्युक्तानाम्) संबद्धानाम् सताम् अर्थाणाम् व्याख्यारूपा युक्तिर्योजनम् – એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ જે નિર્યુક્તિઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે એમાં આ લક્ષણ ઘટતું નથી. તેમાં તો સૂત્રના ગમે તે શબ્દો લઈ તેમને માત્ર નામ, સ્થાપના વગેરે અનુયોગદ્વારો યોજી આપ્યાં હોય છે. એટલે એ જ અર્થમાં निर्योजन સમજવું જોઈએ.

૨. મુનિઓના ગણને ધારણ કરનાર – ગણનાયક.

પુત્રના પિતા હતા; અને તેમણે આ 'દશકાલિક' ગ્રંથ 'પૂર્વ' ગ્રંથોમાંથી[1] તારવી કાઢ્યો હતો. [૧૪]

"પોતાના પુત્ર મનકને માટે આ દશ અધ્યયનો શય્યંભવે તારવી કાઢીને, વિકાલે એટલે કે સાંજને વખતે ગોઠવ્યાં માટે આ ગ્રંથનું નામ 'દશકાલિક' છે. [૧૫]

"[૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોમાંથી] આત્મપ્રવાદ નામના 'પૂર્વ'-માંથી તેમણે ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિ [એટલે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિના જણાવ્યા પ્રમાણે ચોથું] અધ્યયન તારવી કાઢ્યું; 'કર્મપ્રવાદ' નામના 'પૂર્વ'માંથી પિંડૈષણા [એટલે કે પાંચમું] અધ્યયન તારવી કાઢ્યું; 'સત્યપ્રવાદ' નામના 'પૂર્વ'માંથી તેમણે વાક્યશુદ્ધિ [એટલે કે સાતમું] અધ્યયન તારવી કાઢ્યું; અને બાકીનાં અધ્યયન તેમણે નવમા [એટલે કે 'પ્રત્યાખ્યાન' નામના 'પૂર્વ'] માંથી તારવી કાઢ્યાં." [૧૬-૭]

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી ૧૮મી ગાથામાં બીજો વિકલ્પ એવો પણ જણાવે છે કે, "અથવા, બાર 'અંગ' ગ્રંથોમાંથી તેમણે પોતાના પુત્ર 'મનક' ઉપર અનુગ્રહ કરવાને અર્થે આ ગ્રંથ તારવી કાઢ્યો છે." અંગગ્રંથોમાંથી અગિયાર અંગગ્રંથો તો હાલમાં ઉપલબ્ધ છે; અને ૧૨મું અંગ કે જેમાં ઉપરોક્ત ૧૪ પૂર્વગ્રંથોનો સમાવેશ થઈ જતો કહેવાય છે, તે લુપ્ત થઈ ગયેલું છે. તે ૧૧ અંગગ્રંથો ઉપરથી આપણે જાણી

---

૧. જૈનધર્મના પ્રાચીન ૧૪ ગ્રંથો. જૂના કાળથી જ તે લુપ્ત થઈ ગયા કહેવાય છે. પછીના વખતમાં તેમને ૧૨મા 'અંગ' દૃષ્ટિવાદમાં સમાવી લીધાનું કહેવાય છે; પરંતુ તે બારમું અંગ પણ પ્રાચીન કાળથી જ લુપ્ત થયેલું મનાય છે.

શકીએ છીએ કે, આચારાંગ, સ્થાનાંગ, અને સમવાયાંગ, તેમ જ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વગેરે અન્ય આગમગ્રંથોમાં આ ગ્રંથનાં ઘણાંખરાં અધ્યયનોનો વિષય મળી આવે છે.

પોતાની નિર્યુક્તિના છેવટના ભાગમાં ભદ્રબાહુ જણાવે છે કે "આર્ય મનકે આ અધ્યયન (શાસ્ત્ર) ૭ મહિનામાં શીખી લીધું; અને એ ૭ મહિના જ દીક્ષિત જીવન ગાળીને તે શુભ ધ્યાનપૂર્વક મૃત્યુ પામ્યો. તે વખતે વૃદ્ધ શય્યંભવ આનંદાશ્રુ પાડવા લાગ્યા. તે જોઈ તેમના શિષ્ય યશોભદ્રે તેમને તેનું કારણ પૂછ્યું, અને શય્યંભવે તે કહી સંભળાવ્યું. પછી સંઘે તે બાબતમાં વિચાર કર્યો [અને એ અધ્યયનોને લુપ્ત ન થવા દેવાં એવો નિર્ણય કર્યો.] (ગાથા ૩૭૦-૧).

ભદ્રબાહુએ માત્ર સૂચનરૂપે આપેલી આ માહિતીનો વિસ્તાર જાણવા માટે આપણે હરિભદ્રસૂરિએ (ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦) પોતાની દશવૈકાલિકસૂત્ર ઉપરની ટીકામાં, તેમ જ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ (ઈ. સ. ૧૦૮૯–૧૧૭૩) પરિશિષ્ટપર્વમાં આપેલી કથાઓ જોઈ લઈએ. તે બંને કથાઓમાં વિગતોનો ખાસ ફેર નથી; પરંતુ હરિભદ્રસૂરિની કથામાં જ્યાં કેટલુંક સંદિગ્ધ તેમ જ અણકથ રહી જાય છે, ત્યાં હેમાચાર્યની કથા સ્પષ્ટ વિવરણ આપે છે. એટલે અહીં તો તે બંને કથાઓ મળીને થતી એક કથા જ આપીશું.

આચાર્યપરંપરામાં મહાવીર પછી ક્રમમાં બીજે નંબરે આચાર્યપદે આવેલા સુધર્મસ્વામી મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. તેમની પછી તેમના શિષ્ય જંબુસ્વામી આચાર્ય થયા. તે પણ મહાવીર પછી ૬૪

વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. તેમના નિર્વાણ પછી આ ક્ષેત્રમાં આ કાળ[1] પૂરતું કેવળજ્ઞાન લુપ્ત થઈ ગયું. ત્યાર બાદ માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન જ બાકી રહ્યું. તેથી જંબુસ્વામી પછીના[2] આચાર્યો કેવલજ્ઞાની કહેવાવાને બદલે 'શ્રુતકેવલી' કહેવાય છે. જંબુસ્વામી પછી તેમના શિષ્ય પ્રભવસ્વામી[3] આચાર્ય થયા.

પ્રભવસ્વામીએ જીવનના અંતિમ ભાગમાં પોતાની પાછળ આચાર્યનું સ્થાન લે તેવા યોગ્ય માણસની તપાસ કરવા માંડી. તેમને જૈન સંઘમાં તો કોઈ લાયક માણસ દેખાયો નહીં. એટલે તેમણે અન્યધર્મીઓમાં તપાસ કરવા માંડી. તો, રાજગૃહ નગરમાં શય્યંભવ નામના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ ઉપર તેમની નજર ઠરી. પરંતુ તે તો વેદવાદી હતો તથા યજ્ઞકાંડમાં જ લવલીન હતો. તેને તેની અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી જગાડવા માટે પ્રભવસ્વામીએ પોતાના બે મુનિઓને તેના યજ્ઞમંડપમાં મોકલ્યા અને તેમને સૂચના આપી કે, તમારે ત્યાં જઈને તેની પાસે ભિક્ષા માગવી, અને તે તમને (જૈન હોવાને કારણે) ભિક્ષા આપવાની ના પાડે ત્યારે ત્યાંથી નીકળતી વખતે, 'अहो कष्टम् अहो कष्टम् तत्त्वं न ज्ञायते परम्' ['આ માણસ પરમતત્ત્વ નથી જાણતો એ કેવા દુઃખની વાત છે!'] — એમ બોલવું.

---

૧. ૨૧૦૦૦ વર્ષ પહોંચનારા 'દુઃષમા' નામના કાળ પૂરતું.

૨. સ્થૂલભદ્રસ્વામી સુધીના. પછી તો પૂર્વગ્રંથોનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત થતું ગયું.

૩. સુધર્મસ્વામી, જંબુસ્વામી અને પ્રભવસ્વામી વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક પા. ૩-૫.

એ પ્રમાણે ભિક્ષા માગવા આવેલા તે મુનિઓ પાસેથી ઉપરનું વાક્ય સાંભળી શય્યંભવને પોતે અત્યાર સુધી આચરેલા જીવનમાર્ગ વિષે શંકા ઊભી થઈ. તેથી તેણે પોતાના ઉપાધ્યાયને તે બાબત પૂછ્યું. તેણે પ્રથમ તો "સ્વર્ગ અને મોક્ષ અપાવનારા વેદો જ તત્ત્વરૂપ છે" એમ જવાબ આપ્યો. પરંતુ પછી શય્યંભવે વધુ દબાણ કરતાં તેણે યજ્ઞમંડપમાં સ્તંભ નીચે ગુપ્ત રાખેલી જિનપ્રતિમા બતાવી અને જણાવ્યું કે, "આ અર્હંતભગવાને ઉપદેશેલો ધર્મ જ તત્ત્વરૂપ છે એમ હું માનું છું; બાકી આ બધી યજ્ઞક્રિયાઓ તો વિડંબનામાત્ર છે."[1] અર્હંતભગવાનની

---

૧. મૂળ કથાનો આ ભાગ સમજાતો નથી. હરિભદ્રસૂરિની કથામાં એ ભાગ આ પ્રમાણે છે: "આ યજ્ઞસ્તંભની નીચે અર્હતભગવાનની સર્વરત્નમયી પ્રતિમા છે. તે ધ્રુવ છે. માટે અર્હતભગવાનનો ધર્મ તત્ત્વરૂપ છે." હેમાચાર્યે આ ભાગને આ પ્રમાણે વિસ્તાર્યો છે: "આ યજ્ઞસ્તંભની નીચે અર્હતભગવાનની પ્રતિમા સ્થાપેલી છે. તેને એમ નીચે ગુપ્ત રીતે રાખીને પૂજવામાં આવે છે; અને તેના પ્રભાવથી જ આપણું આ યજ્ઞાદિ કર્મ નિર્વિઘ્ને થાય છે. કારણકે જે યજ્ઞમાં તેવી પ્રતિમા રાખવામાં નથી આવતી, તે યજ્ઞનો, મહાતપસ્વી, સિદ્ધપુત્ર અને પરમઅર્હત એવો નારદ વિધ્વંસ કરી નાખે છે."

આ જવાબથી શું સૂચવાય છે તે સમજી શકાતું નથી. યજ્ઞોમાં સ્તંભ નીચે મહાવીરની પ્રતિમા રાખવામાં આવતી હતી તેવો બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં તો ક્યાંય ઉલ્લેખ મળતો નથી. શતપથ બ્રાહ્મણ, કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞક્રિયાની શરૂઆતમાં 'મહાવીર' નામનું પાત્ર વિશિષ્ટ વિધિ

સૌમ્ય મૂર્તિ જોઈ શય્યંભવને તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી તેમના ઉપદેશેલા ધર્મતત્ત્વ વિષે વધુ જાણવાની ઇચ્છાથી તે પેલા મુનિઓને શોધતો શોધતો પ્રભવસ્વામી પાસે આવી પહોંચ્યો. પ્રભવસ્વામીએ શય્યંભવને પાંચ મહાવ્રત સમજાવ્યાં અને દીક્ષા આપી. શય્યંભવ ત્યાર બાદ તેમની પાસે જ રહ્યા અને ચૌદ પૂર્વો શીખ્યા. અંતે પ્રભવસ્વામીએ જ્યારે તેમને લાયક થયેલા જોયા, ત્યારે તેમને પોતાને સ્થાને સ્થાપી પોતે પરલોકગમન કર્યું.

જે વખતે શય્યંભવે સંસારત્યાગ કર્યો, તે વખતે તેમની પત્ની બહુ યુવાન હતી. તેની અવસ્થા જોઈ તેનાં સગાંવહાલાં બહુ દુઃખી થવા લાગ્યાં તથા તેને પૂછવા લાગ્યાં કે 'તારા ઉદરમાં ગર્ભનો કંઈ સંભવ છે'? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'થોડાક [मणयम्][1] છે.' પછી જ્યારે તેને પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે લોકોએ તેનું નામ મનક[मणग] રાખ્યું. તે આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે પોતાના પિતા વિષે પોતાની માતાને પૂછવા લાગ્યો. તેની માતાએ કહ્યું કે, 'તારા શય્યંભવ નામના પિતાને ધૂર્ત જતિડાઓએ છેતરીને દીક્ષા આપી

પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવે છે તથા તેને વિષ્ણુ તથા સૂર્યના પ્રતીક તરીકે પૂજવામાં આવે છે. તે પાત્રનો જ સમાન નામને કારણે અહીં ભૂલભર્યો ઉલ્લેખ થયો હોય તેવી કલ્પના જાય છે. બાકી તો, કથાનો આ ભાગ ત્રુટક અથવા તો સંદિગ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ. અર્હતની પ્રતિમા યજ્ઞ નીચે રાખવાથી જ બીજા અર્હત એ હિંસક યજ્ઞની રક્ષા કરે કે તેને અનુમતિ આપે એ કેવી વિચિત્ર કલ્પના છે!

૧. સંસ્કૃત – मनाक् ।

દીધા છે.' પેલો બાળક આ સાંભળી પોતાના પિતાને મળવાની ઇચ્છાથી માને જણાવ્યા વિના ચાલી નીકળ્યો. ફરતો ફરતો તે ચંપા નગરી નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે દૈવયોગે શય્યંભવસ્વામી દિશાએ જવા બહાર નીકળ્યા હતા. તેમની નજર તેના ઉપર પડતાં તેમને તેના તરફ નૈસર્ગિક વાત્સલ્ય પ્રેમ ઉપજ્યો. એટલે તેમણે તેને પૂછ્યું કે, 'તું કોણ છે, અને ક્યાંથી આવ્યો છે?' પેલાએ બધી વાત તેમને કહી તથા પૂછ્યું કે, 'તમે પણ જૈન સાધુ દેખાઓ છો; તો તમે મારા પિતાને જાણો છો? તે જો મને મળે તો મારે પણ સાધુ થઈને તેમની પાસે રહેવું છે.' ત્યારે શય્યંભવે તેને કહ્યું કે, 'તે તો મારો પરમ મિત્ર છે. અને અમને એક તું શરીરથી પણ એક જ જાણ. માટે તું મારી પાસે જ દીક્ષા લઈ લે.'

પેલો છોકરો કબૂલ થયો એટલે તેને લઈને શય્યંભવ અપાસરે આવ્યા અને તેને દીક્ષા આપી. પછી યોગદૃષ્ટિથી જોતાં તેમને જણાયું કે 'આ છોકરાનું આયુષ્ય હવે છ મહિનાનું જ છે; એટલે તેને પદ્ધતિપૂર્વક બધાં શાસ્ત્રો ભણાવવાં નિરર્થક છે.' પછી, તેમણે આવશ્યક કારણ માની,[1] 'પૂર્વ' ગ્રંથોમાંથી સાંજને વખતે આ દશ અધ્યયનો તારવી કાઢ્યાં, અને તે છોકરાને ભણાવ્યાં. તે છોકરાએ પણ શુદ્ધ ચિત્ત વડે એ અધ્યયનોને ભણીને

૧. એવો નિયમ છે કે, છેક છેલ્લો દશપૂર્વી શાસ્ત્રમાંથી અવશ્ય સારોદ્ધાર કરે; અને ચૌદ પૂર્વ જાણનાર મુનિ કોઈ ખાસ કારણ આવી પડે તો જ કરે.

યથોચિત રીતે આરાધ્યાં.[1] પછી છ માસ પૂરા થતાં તે છોકરો પોતાનો દેહ છોડી સ્વર્ગવાસી થયો. એ છોકરાએ ટૂંક સમયમાં પણ જે શ્રદ્ધા–ભક્તિથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં સારરૂપ એ અધ્યયનો આરાધ્યાં હતાં, તે વિચારતાં વિચારતાં શય્યંભવસ્વામીની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. તે વખતે પાસે ઊભેલા તેમના શિષ્યોએ તેમને આ પ્રમાણે આંસુ પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે શય્યંભવસ્વામીએ સાચી વાત કહી દીધી કે, 'એ છોકરો મારો પૂર્વાશ્રમનો પુત્ર હતો; પરંતુ તેને ગુરુપુત્ર જાણી તમે તેની પાસેથી યથાયોગ્ય સેવા ન લો એમ માની એ વાત મેં તમને જણાવી નહોતી.' અસ્તુ ત્યાર બાદ નિરુપયોગી હોવાથી પેલાં દશ અધ્યયનો શય્યંભવસ્વામીએ સંહરી લેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ સંઘે બધી વાત જાણ્યા બાદ એવો નિર્ણય કર્યો કે, હવે પછીના કાળમાં લોકોનું આયુષ્ય તથા બુદ્ધિ ઘટતાં જવાનાં છે; તે વખતે આ અધ્યયનો ઘણાને ધર્મતત્ત્વ જાણવા સમજવામાં ઉપયોગી થશે; માટે તે ભલે કાયમ રહે.

હરિભદ્રસૂરિ અને હેમાચાર્યની કથાઓમાં દશવૈકાલિક સૂત્ર કેવા સંયોગોમાં રચાયું તેનું વિગતભર્યું આવું વર્ણન છે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પોતે પણ આ કથાના મુખ્ય ભાગોને

---

૧. કથા ઉપરથી તો એમ જ લાગે છે કે, શય્યંભવ મનક આગળ છેક છેવટ સુધી છતા થયા જ નહોતા. પરંતુ તે છોકરાએ પણ પિતાને મળવાનો આગ્રહ કદી ન કર્યો, અને વચ્ચે જ 'પિતાના કોઈ મિત્ર' પાસે રહી પડ્યો, એ વસ્તુ કથાના પ્રવાહમાં બંધ બેસતું નથી જ થતું.

સૂચિત કર્યો છે. એટલે આપણે એ કથાને ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી કહી શકીએ.[1] પરંતુ અત્યારે જે દશવૈકાલિકસૂત્ર મળે છે, તેમાં દશ અધ્યયનો ઉપરાંત છેવટે બે ચૂડાઓ (પરિશિષ્ટો) ઉમેરેલી હોય છે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ તેમના ઉપર નિર્યુક્તિ લખેલી હોવાથી તે ચૂડાઓ જૂના જમાનાથી જ તે ગ્રંથમાં ઉમેરાતી આવી છે એમ કહી શકાય. હેમાચાર્યે પોતાના પરિશિષ્ટપર્વમાં એ ચૂડાઓ વિષે એવી દંતકથા આપી છે કે, મહાવીર પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થયેલા ભદ્રબાહુસ્વામીના ગુરુભાઈ સંભૂતિવિજયની

૧. અહીં આગળ એક વિવાદગ્રસ્ત બાબતનો ઉલ્લેખ કરી લેવો જોઈએ. જૈન આચાર્યપરંપરામાં ભદ્રબાહુનું નામ બે વખત આવે છે. એક ભદ્રબાહુ તો મહાવીર પછી માત્ર ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થયા હતા. જ્યારે બીજા ભદ્રબાહુ ઈ. સ. ના ચોથા સૈકામાં થઈ ગયા. સામાન્ય માન્યતા તો પ્રથમ ભદ્રબાહુને જ આ બધી નિર્યુક્તિઓના લેખક માને છે. પરંતુ અર્વાચીન વિદ્વાનો બીજા ભદ્રબાહુને જ આ નિર્યુક્તિઓના લેખક માને છે. કારણ કે, દશવૈકાલિકની નિર્યુક્તિમાં (૧–૮૧) ગોવિંદ વાચકનો ઉલ્લેખ છે; અને નંદીસૂત્રની પટ્ટાવલીમાં ગોવિંદવાચકને નાગાર્જુનના શિષ્ય જણાવ્યા છે, એટલે તે ઈ. સ. ૩૫૦ ની આસપાસમાં થયા હોવા જોઈએ. તો પછી નિર્યુક્તિના લેખક ભદ્રબાહુ તો તેથી પણ પછીના કાળમાં થયા હોવા જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય જ. જો કે નિર્યુક્તિમાં પછીના કોઈ ભાષ્યકારની ગાથાઓ પણ સેળભેળ થઈ ગઈ છે, એવું હરિભદ્રસૂરિ પણ જણાવે છે. એટલે નિર્યુક્તિના અમુક ભાગમાં આવતા ઉલ્લેખ ઉપરથી આખી નિર્યુક્તિનો કાળ નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ તો છે જ.

પછી આચાર્યપદે આવેલા તથા ભદ્રબાહુસ્વામીના સમકાલીન એવા સ્થૂલભદ્રસ્વામીની બહેને, મુનિ થયેલા પોતાના બીજા ભાઈ શ્રીયકથી ઉપવાસ ન થઈ શકતા હોવાથી, પર્યુષણ પર્વ વખતે તેને દિવસના ચોથા ભાગ (પૌરુષી) જેટલો ઉપવાસ કરવાને સમજાવ્યો. તે કબૂલ પણ થયો. પછી તેટલો સમય પૂરાં થતાં તેની બહેને તેને બીજો ચોથો ભાગ પણ ખેંચી કાઢવા સમજાવ્યો, કારણકે, 'પર્યુષણ એ બહુ દુર્લભ પર્વ છે'. એમ કરતાં કરતાં તેની બહેને તેને આખો દિવસ પૂરો કરાવ્યો અને 'રાત તો ઊંઘમાં ચાલી જશે' એમ કહી રાત્રે પણ ઉપવાસ ચાલુ રખાવ્યો. પરંતુ પેલો તો ક્ષુધાની વેદનાથી રાત દરમ્યાન જ મરણ પામ્યો. આ જોઈ તેની બહેન ચમકી, અને પોતે ઋષિહત્યાનું પાપ કર્યું એમ માની બેઠી. સંઘે તો તેની ભાવના શુદ્ધ હોવાથી તેને નિર્દોષ ઠરાવી; પરંતુ તેના મનનો સંદેહ દૂર ન થયો. તેણે જણાવ્યું કે, જિનેશ્વર ભગવાન પોતે તેને સ્વમુખે નિર્દોષ કહે તો તેનો સંદેહ દૂર થાય. પરંતુ આ કાળમાં, આ ક્ષેત્રમાં કોઈ જિન હોય નહિ; તેથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા તીર્થંકર પાસેથી નિર્ણય મેળવવા માટે આખો સંઘ ધ્યાન લગાવીને બેઠો. ત્યારે શાસનદેવતા આવીને પ્રગટ થઈ. તેની દ્વારા સંઘે પેલી યક્ષા સાધ્વીને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધરસ્વામી પાસે (આકાશમાર્ગે) મોકલી. ત્યાં તેમણે તેને સ્વમુખે નિર્દોષ કહી, એટલું જ નહિ પણ 'ભાવના,' 'વિમુક્તિ,' 'રતિકલ્પ' અને 'વિચિત્રચર્યા' એ ચાર અધ્યયનો તેને શીખવ્યાં. પેલી આર્યાએ પાછા આવી એ ચાર અધ્યયનો સંઘને અર્પણ કર્યાં. સંઘે તેમાંથી પહેલાં બેને આચારાંગસૂત્રની ચૂડારૂપે

સ્થાપ્યાં અને છેલ્લાં બેને દશવૈકાલિકસૂત્રની ચૂડાઓરૂપે સ્થાપ્યાં.

પરંતુ, હરિભદ્રસૂરિ એ બે ચૂડાઓ ઉપરની પોતાની ટીકામાં પહેલી ચૂડા માટે તો આવી કશી દંતકથા આપતા જ નથી. માત્ર બીજી ચૂડામાં મૂળ સૂત્રમાં જ, 'કેવલીએ કહેલ જ્ઞાનરૂપ ચૂડા હવે હું કહું છું' એવો ઉલ્લેખ હોવાથી, તેની ટીકામાં હરિભદ્ર બીજા કોઈનું નામ લીધા વિના માત્ર નીચેની ટૂંક કથા આપે છે: "કોઈ અસહિષ્ણુ સંયત – મુનિ – ને આર્યાએ ચાતુર્માસ વખતે એક ઉપવાસ કરાવ્યો; પણ તે તો તે ઉપવાસ પૂરો કરતાં મરણ જ પામ્યો. પછી પોતે ઋષિહત્યા કરી એમ માની તે આર્યા ખિન્ન થઈ ગઈ. (મને દોષ લાગે કે નહીં) એ હું તીર્થંકરને પૂછું એવો તેને વિચાર આવ્યો. તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલી દેવતા તેને શ્રીસીમંધરસ્વામી પાસે લઈ ગઈ. ત્યાં જઈ તેમને પૂછ્યું. 'તારા ચિત્તમાં તેને મારવાનો ખ્યાલ નહોતો માટે તું તેના વધ કરનારી ન ગણાય'— એમ કહી તેમણે તેને આ ચૂડા શીખવી." એટલે હરિભદ્રસૂરિ જાણે બીજી ચૂડા જ આ રીતે સીમંધરસ્વામી પાસેથી આવી હોય એમ માનતા લાગે છે.

ભદ્રબાહુ પણ પોતાની નિર્યુક્તિમાં આ ચૂડાઓ બાબત કશી દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના[1] માત્ર એટલું જણાવે છે

૧. આ કથન, હરિભદ્રસૂરિની ટીકાવાળી દેવચંદ લાલભાઈવાળી દશવૈકાલિકસૂત્રની આવૃત્તિ મુજબ કરેલું છે. તેમાં નિર્યુક્તિની કુલ ૩૭૧ ગાથાઓ આપી છે. નિર્યુક્તિના બીજા કોઈ પાઠમાં ૪૪૭ ગાથાઓ છે, અને તેમાં છેલ્લી ગાથામાં આ બંને ચૂડાઓ સીમંધરસ્વામીએ આર્યાને શીખવી હતી તેમ જણાવ્યું છે.

કે, "આ ચૂડાઓના વિષયનો મૂળ (દશવૈકાલિક) ગ્રંથમાં સંગ્રહ થઈ જ ગયો છે. એટલે આ ચૂડાઓ તો તે ગ્રંથમાં કહેલા–નકહેલા વિષયના સંક્ષિપ્ત સારરૂપ છે." (ગા. ૩૫૯). એટલે આ ચૂડાઓને લગતી દંતકથાને કેટલું મહત્ત્વ આપવું તે વિચારવા જેવું છે.

૨

ઉપર આપણે જોઈ આવ્યા તે પ્રમાણે આ ગ્રંથ મહાવીર પછી માત્ર ૯૮ વર્ષે દેહત્યાગ કરનારા જૈન સંઘના વડા આચાર્યે અસાધારણ સંજોગોમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી તારવેલો છે. એટલે આ ગ્રંથમાં આપણને મહાવીર પછીના તરતના જમાનામાં જૈન ધર્મ અને આચારનું પ્રચલિત સ્વરૂપ કેવું હતું કે કેવું મનાતું હતું કે તે જોવા મળે છે. નિર્યુક્તિકારે આ સૂત્રનું નામ 'દશવૈકાલિક' પડવાનું જે કારણ આપ્યું છે, તે આપણે જોઈ આવ્યા. પરંતુ તે વિષે કાંઈક વિશેષ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.[1] ભદ્રબાહુ પોતાની નિર્યુક્તિમાં આ સૂત્રનું નામ ૭ વખત[2] 'દશકાલિક' આપે છે અને બે વખત[3] 'દશવૈકાલિક' આપે છે. તેમાંય, જ્યાં તેમણે આ સૂત્રના નામનો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં તો 'દશકાલિક' નામ જ આપ્યું છે. છતાં તેનો અર્થ તો

૧. આ ચર્ચા 'ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી' પુ. ૧૪, પા. ૪૩૨માં આવેલા શ્રી. ઘાટગેના લેખમાંથી લીધી છે.

૨. ગાથા ૧, ૭, ૧૨, ૧૪, ૨૫. (પ્રો. અભ્યંકરની આવૃત્તિ. નીચેની નોંધોમાં પણ તે જ આવૃત્તિ ગણવી.)

૩. ગાથા ૬, ૩૯૭.

'દશવૈકાલિક' નામ અનુસાર જ કર્યો છે.[1] ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં (અ૦ ૨૫, ગા૦ ૧૨ તથા ૧૮) દિવસ અને રાતનો છલ્લો (ચોથો) ભાગ સ્વાધ્યાય માટે વિહિત ગણ્યો છે. અને ચૂર્ણિકારના જણાવ્યા મુજબ આ દશવૈકાલિક ગ્રંથ દિવસના ત્રીજા ભાગમાં એટલે કે સ્વાધ્યાયના કાળથી કાંઈક પહેલાં રચાયો હતો; એટલે તે 'વિકાલે' રચાયો કહેવાય. પરંતુ એટલા જ કારણથી આખા ગ્રંથને આ નામ મળે એ બરાબર નથી લાગતું. ઉપરાંત મનક તો છ મહિના જીવવાનો હતો, એટલે જરા વધુ થોભીને પણ શય્યંભવસ્વામી ચોથી પૌરુષીમાં જ વિહિત સમયે આ સૂત્ર રચી શકત. એટલે આ સૂત્રનું આ નામ પડવાનું કાંઈક બીજું કારણ આપણે વિચારવું જોઈએ.

એવું એક કારણ નીચે મુજબ દેખાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, સામાન્ય નિયમ મુજબ દીક્ષા લીધે ૧૯ વર્ષ થાય ત્યારે સાધુ પૂર્વગ્રંથો ભણી શકે. પરંતુ મનક તો એ પ્રમાણે અભ્યાસનો વિહિતકાળ સાચવી શકે તેમ હતું નહીં; એટલે તેને માટે શય્યંભવે પૂર્વગ્રંથોનું દોહન કરી, તેને દીક્ષા આપ્યા બાદ તરત જ — અયોગ્યકાળે — પૂર્વગ્રંથોના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપી દીધું. આમ મનકે તે જ્ઞાન અકાળે — વિકાળે — મેળવ્યું કહેવાય; અને તે કારણે આ સૂત્રનું નામ 'વૈકાલિક' પડ્યું હોય એમ બનવાજોગ છે.

આ બધી દલીલોમાં સૂત્રનું 'દશવૈકાલિક' નામ ગૃહીત લેવામાં આવે છે. પરંતુ ઉપર જોઈ આવ્યા તેમ આ સૂત્રનું ખરું નામ તો 'દશકાલિક' લાગે છે. અને એ

---

૧. ગાથા ૭, ૧૨, ૧૫.

નામનો અર્થ તો આ દલીલો નથી જ બતાવી શકતી. તો પછી 'દશકાલિક' નામનો અર્થ શો? આપણે તે પ્રશ્નનો જવાબ વિચારીએ. જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે: દ્રવ્યાનુયોગ (તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા); ચરણકરણાનુયોગ (આચારવિધિને લગતા); ગણિતાનુયોગ, અને ધર્મકથાનુયોગ. ચૂર્ણિકાર કહે છે કે (પા. ૨), 'चरणकरणानुयोगो नाम कालियसुयम्'। એટલે કે, જે ગ્રંથોમાં ચરણ (આચાર) અને કરણ (ભિક્ષાવિધિ) બતાવ્યાં હોય તે 'કાલિક' શાસ્ત્ર કહેવાય. હવે દશવૈકાલિકસૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચરણ અને કરણનું જ વર્ણન છે. એટલે તેને 'કાલિક' ગ્રંથ કહી શકાય, અને એ રીતે આ દશ અધ્યયનો 'દશકાલિક' કહેવાયાં હોય એમ બનવાજોગ છે.

પરંતુ, નંદીસૂત્રમાં શાસ્ત્રોના 'કાલિક' અને 'ઉત્કાલિક' એવા ભેદો જુદા જ કારણે પાડ્યા છે: જે ગ્રંથનું અધ્યયન દિવસના (ચાર ભાગમાંથી) છેલ્લા ભાગમાં અને રાત્રીના (ચાર ભાગમાંથી) પ્રથમ ભાગમાં—એમ સ્વાધ્યાય માટેના વિહિતકાળમાં જ થઈ શકે, તે 'કાલિક'; અને જે ગ્રંથનું અધ્યયન કરવામાં એવી કશી કાલમર્યાદા નથી, તે ઉત્કાલિક. તે વિભાગવ્યવસ્થામાં દશવૈકાલિકસૂત્રને 'ઉત્કાલિક' વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા કે, આ ગ્રંથનું મૂળ નામ તો 'દશકાલિક' હતું, અને તેનો અર્થ 'આચારવિધિ દર્શાવનારાં દશ અધ્યયનો' હતો; પરંતુ પછીથી જ્યારે નંદીસૂત્રમાં જણાવેલો કાલિક–ઉત્કાલિક વિભાગ પ્રચારમાં આવ્યો હશે, અને 'દશકાલિક' સૂત્રને

ઉત્કાલિક વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યું હશે, ત્યારે તેનું કાલિક નામ તેના ઉત્કાલિક વિભાગ સાથે અસંગત લાગતાં, તથા તેનું કાલિક નામ પડવાનું મૂળ કારણ ભુલાઈ જતાં, તેનું નામ બદલાઈને 'દશવૈકાલિક' થઈ ગયું હશે. અને પછીથી વૈકાલિકનો અર્થ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થતાં, કથા અનુસાર તેની રચના સાયંકાળે (વિકાલે) થયેલી ગણી, તે રીતે તેનો અર્થ કરવામાં આવ્યો હશે.

આ બધી છેવટે તો કલ્પનાઓ જ છે. એટલે આ અનુવાદ પૂરતું તો સૂત્રનું પ્રચલિત 'દશવૈકાલિક' નામ જ સ્વીકારીને આ અનુવાદનું નામ 'સમીસાંજનો ઉપદેશ' રાખ્યું છે.

આ સૂત્રને આગમગ્રંથના 'મૂલસૂત્ર' કહેવાતા વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. જૈન ધર્મગ્રંથોમાંથી બીજા બે ગ્રંથોને[1] એ રીતે મૂલસૂત્ર કહેવામાં આવે છે: ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, અને આવશ્યકસૂત્ર. હવે 'મૂલસૂત્ર' એટલે શું એ વિષે ઘણો મતભેદ છે. 'મૂલસૂત્ર' એટલે જેમાં 'મૂળ શબ્દો' અર્થાત્ મહાવીરના પોતાના શબ્દો છે તે ગ્રંથ — એવો અર્થ થાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, જૈન ધર્મના અભ્યાસીને (નવા દીક્ષિતને) ભણવાના શરૂઆતના પ્રાથમિક ગ્રંથો હોવાથી આ ગ્રંથો 'મૂલસૂત્ર' કહેવાય છે. દશવૈકાલિકસૂત્રને એ બંને અર્થો એક રીતે

૧. પિંડનિર્યુક્તિ કે ઓઘનિર્યુક્તિને ચોથું મૂલસૂત્ર કહેવામાં આવે છે. પણ તેના નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ, મૂળે તે સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોવાને બદલે આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ જ હશે.

લાગુ પડી શકે તેમ છે. કારણ કે તે મૂળ પૂર્વગ્રંથોમાંથી જ કરેલા ઉતારારૂપ હોઈ, તેમાં 'મૂળ' શબ્દો જ છે. ઉપરાંત તેમાં સાધુજીવનનો આવશ્યક વિધિ ટૂંકમાં તથા સહેજે સમજાઈ જાય તે રીતે મૂકવામાં આવ્યો હોવાથી, તે ગ્રંથ શરૂઆતના અભ્યાસીને કામમાં આવે તેવો જ છે. ઉપરાંત એ સૂત્રમાં મુમુક્ષુએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના બધા ધર્મોનો સંગ્રહ થયેલો હોવાથી, તે સૂત્ર દિવસ અને રાત્રીના સંધિ ટાણે એટલે કે સમીસાંજે યાદ કરી જવા જેવું છે. દશવૈકાલિકસૂત્રમાં (ચૂડા ૧–૧૨) જણાવ્યું છે કે, સાધુએ પોતાના ધર્મોમાંથી 'શું આચર્યું છે અને હજુ શું આચરવાનું બાકી છે' એ રોજ વિચારી જવું જોઈએ. એ રીતે આ ગ્રંથ 'સમીસાંજે યાદ કરી જવાના ઉપદેશ'–રૂપ પણ છે. અને તેથી આ અનુવાદનું નામ, 'સમીસાંજે તારવેલો ઉપદેશ' તેમ જ 'સમીસાંજે યાદ કરી જવાનો ઉપદેશ' એમ બંને અર્થોને સૂચિત કરે તેવું 'સમીસાંજનો ઉપદેશ' રાખ્યું છે.

૩

હવે આપણે 'દશવૈકાલિક' સૂત્રના વિષય તરફ નજર કરીએ. આપણે શરૂઆતમાં જોઈ આવ્યા કે, આ ગ્રંથ નાની ઉમરના એક ભિક્ષુને ધર્મજીવનનું તત્ત્વ સમજાવવા માટે તારવી કાઢેલો છે. તેથી કરીને આમાં મુખ્યત્વે ભિક્ષુધર્મની જ વાત હોય એ સહેજે કલ્પી શકાશે. આ સૂત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં જ આચાર્યે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું છે કે, 'ધર્મ એ જ પરમ મંગલ છે; તથા અહિંસા, સંયમ અને તપ એટલે જ ધર્મ.' ગ્રંથકર્તા આ ત્રણ

બાબતોમાં જ ધર્મનું તમામ તત્ત્વ સમાવી દેવા માગે છે; અથવા કહો કે ગ્રંથકર્તાની નજરે જૈનધર્મ એટલે એ ત્રણ વસ્તુઓ છે. અલબત્ત, ત્યાં ગ્રંથકર્તા ભિક્ષુના ધર્મની કે ગૃહસ્થના ધર્મની વાત નથી કરતા, પરંતુ 'પરમ મંગળ'રૂપ એટલે કે મનુષ્યનું પરમ કલ્યાણ કરનારા ધર્મની વાત કરે છે. તોપણ, તેમની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ધર્મજીવનનો અર્થ ઉત્તમ ભિક્ષુજીવન જ છે, એ બાબતમાં શંકા નથી.

ગ્રંથકર્તા ધર્મનું ઉપર પ્રમાણે લક્ષણ બાંધીને તરત જ પછીના શ્લોકમાં એ ધર્મને અનુસરવા ઇચ્છનારનો આચાર કહેવા બેસે છે. તેમાં મુખ્યત્વે આંતર-બાહ્ય બંધનોનો ત્યાગ, ભિક્ષાચર્યા અને તપાચરણ એ ત્રણ વસ્તુઓનું વિધાન છે. અને ઉપર જણાવેલી ધર્મની વ્યાખ્યામાંથી એ વસ્તુ જ ફલિત થઈ શકે છે. જો અહિંસા એ ધર્મનું પ્રથમ પગથિયું હોય, તો પોતાના શરીરના સુખોપભોગ કે નિભાવ માટે કરવામાં આવતી હિંસાનો ત્યાગ પ્રથમ જ વિચારવો જોઈએ. જ્યાં સુધી શરીર અને તેના સુખનાં સાધનોની કામના છે, ત્યાં સુધી અન્ય જીવોના ઉપમર્દપૂર્વક તે સુખોની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. તેથી સુખોપભોગની કામનાનો, અને નિર્વાહમાં પણ સુખોપભોગનો જેટલો અંશ છે તેટલા પૂરતો તેનો પણ સંયમ આવશ્યક જ છે. અને એક વાર એ આંતરિક સંયમ આવ્યો, તેની સાથે જ કામનાઓ પૂરી કરવા માટે સ્વીકારેલા સ્ત્રી-પુત્ર-ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહનો પણ સંયમ અર્થાત્ ત્યાગ આવીને ઊભો જ રહ્યો. જ્યાં સુધી સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિગ્રહ છે, ત્યાં સુધી અહિંસા અને સંયમનું યથાર્થ પાલન જ શક્ય નથી, એવી આચાર્યશ્રીની સ્પષ્ટ માન્યતા છે.

આમ, શરીરના સુખોપભોગ માટેની પ્રવૃત્તિ ભલે છોડી, પરંતુ શરીરના નિર્વાહનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહ્યો. શરીરનો નાશ કરવાથી જો જીવનનો હંમેશને માટે અંત આવી શકતો હોત, તો તો અહિંસા અને સંયમનું યથાર્થ પાલન કરવાનો એકમાત્ર રસ્તો આત્મહત્યા જ રહેત. પરંતુ, જ્યાં સુધી પૂર્વકર્મોનું બંધન જીવ ઉપર છે, ત્યાં સુધી જીવને ફરી ફરી શરીરધારણ થવાનું જ. એટલે નવાં કર્મ ઊભાં થતાં અટકાવવાં એ જ બસ નથી; પરંતુ ફરી જન્મ ન થાય એમ કરવું એ આવશ્યક છે. પરંતુ પૂર્વકર્મનો નાશ કરવાનો રસ્તો તો (નવાં કર્મ ઊભાં ન થાય તે રીતે) તપાચરણ જ છે. એટલે એ તપાચરણ માટે શરીરને જીવતું તો રાખવું જોઈએ. તો પછી શરીરનિર્વાહનો અહિંસક અને સંયમી રસ્તો કયો? આચાર્ય કહે છે કે, તેનો રસ્તો ભિક્ષાચર્યા જ છે.

પરંતુ અહીં આગળ પ્રશ્ન ઊઠી શકે કે, ભિક્ષાચર્યાથી જીવવું એ પણ એક રીતે અર્થોપાર્જનની હિંસાનો બોજો પોતાને માથેથી ઉતારીને બીજાને માથે નાખવારૂપ જ ન થયું? અને એમ કરીનેય એ હિંસામાંથી વસ્તુતાએ છુટાયું શી રીતે? આ પ્રશ્નની રસિક ચર્ચા ભદ્રબાહુસ્વામીએ જ પોતાની નિર્યુક્તિમાં કરેલી છે. તેનો ટૂંક સાર આ અનુવાદમાં પ્રથમ અધ્યયનને અંતે નોંધમાં આપ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, ભિક્ષુ પોતાનો બોજો ગૃહસ્થ ઉપર નથી નાખતો; કારણકે ગૃહસ્થ કાંઈ ભિક્ષુને માટે જ કમાવાની કે રાંધવાની પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. તેની તો એ પ્રકૃતિ જ છે કે, પોતાને અને પોતાનાં માટે કમાવું અને રાંધવું. ભિક્ષુ તો એ

રાંધેલામાંથી 'વધેલું' અને 'નિરુપયોગી' માગી લાવીને જ જીવે છે; અને તેવું ન મળે તો ક્ષુધાની વેદના સહન કરે છે, પરંતુ કોઈ સંજોગોમાં પોતાને માટે તૈયાર કરેલું કે આણેલું સ્વીકારતો નથી. અરે તે તો પીવાનું પાણી પણ સીધું જળાશયમાંથી નથી લેતો; પરંતુ ગૃહસ્થોએ ગોળ વગેરેનાં વાસણ ધોવામાં કે રાંધતા પહેલાં ચોખા વગેરે ધોવામાં વાપરેલું તથા નિર્જીવ થયેલું ધોવણ માગી લાવીને જ તેના વડે તૃષ્ણા છિપાવે છે. નાહવાનો તો તેણે આજીવન ત્યાગ જ કરેલો છે. તેમજ, મોં ધોવાની, દાંત સાફ કરવાની તથા હાથપગ ધોવાની બીજી પ્રવૃત્તિનો પણ તેણે ત્યાગ કરેલો છે. તેનો મુકામ પણ ગામબહાર ગૃહસ્થોનાં ખાલી પડેલાં ઉદ્યાનો, ઉદ્યાનગૃહો, કે લુહાર વગેરે કારીગરોની રાત્રે ખાલી પડી રહેતી કોઢો કે તબેલાઓ જ છે. આમ, ગૃહસ્થોએ પોતાના માટે તૈયાર કરેલી પણ પછી નિરુપયોગી થયેલી કે વધેલી વસ્તુઓ વડે જ તે શરીરનિર્વાહ કરે છે.

જો કે આની સામે પણ એવો પ્રશ્ન ઊઠી શકે કે ધર્મ તો બધાને જ માટે હોવો જોઈએ; અને તમે પણ તે ધર્મ બધા જ પાળે એમ ઇચ્છો છો; તથા તે રીતનો પ્રચાર પણ કરો છો. તો પછી બધા જ લોકો ધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છે, તો તેમને અહિંસક એવી આજીવિકા તમે કઈ બતાવી? બધા જ ભિક્ષુ બને, તો ભિક્ષાચર્યા જ સંભવિત નથી!

આનો જવાબ જૈનધર્મની એક આવશ્યક શરતમાંથી મળે છે. જૈનધર્મ એવું કહે છે કે, શરીરના નિભાવ અર્થે સ્વીકારેલી વસ્ત્ર, પાત્ર, પુસ્તક, વગેરે આવશ્યક સામગ્રી એ પરિગ્રહ નથી. તે નિયમની રૂએ જ એમ કહી શકાય છે કે, જીવનના

આવસ્યક નિર્વાહને અર્થે કરેલી ભિક્ષાચર્યા વગેરે પ્રવૃત્તિથી થતી હિંસા એ પણ હિંસા નથી. એ રીતે જીવનનિર્વાહને જ આવશ્યક એટલી પ્રવૃત્તિ કરવાનું તે વખતે જૈનધર્મ કદાચ આવશ્યક ગણે અને એને અહિંસા જ ગણે. પ્રમાદ અને અસંયમપૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ જ તેને મતે હિંસા છે. સંયમી જીવનમાં આવશ્યક હોવાથી જૈનધર્મ ભિક્ષુને એક ઠેકાણે સ્થિરવાસ કરવાની મના કરી, તેને નિરંતર પગવાળા વિચર્યા કરવાનું આદેશે છે. અને એક રીતે કહી શકાય કે, એ રીતે તો સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ ભિક્ષુ કરતાં તો આખી જિંદગીને હિસાબે ઓછું ચાલતો હશે! અને ચાલવામાં ગમે તેટલી કાળજી રાખે તોપણ પૃથ્વી-વાયુ વગેરે જીવોની તેમ જ બીજા પણ સૂક્ષ્મ ત્રસ જીવોની કેટલી બધી હિંસા થાય છે? તે જ પ્રમાણે ધર્મોપદેશ આપવાની બાબતમાં પણ એકાદ ગૃહસ્થ કરતાં એકાદ આચાર્ય વધારે વાણી-વ્યાપાર કરતા હશે! એટલે સંયમી જીવન ગાળવાને અર્થે જેટલી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, તેટલી પ્રવૃત્તિમાં થતી હિંસાને મંજૂર કર્યા વિના છૂટકો જ નથી.

પરંતુ જ્યાં સુધી વસ્તીનો મોટો ભાગ ગૃહસ્થ જ છે, ત્યાં સુધી તેની નિરુપયોગી કે વધી-ઘટી વસ્તુઓ વાપરીને જ કોઈ ભિક્ષુસમુદાય જીવવા ઇચ્છે, તો તેમાં સમાજની દૃષ્ટિએ ખાસ વાંધો ઉઠાવવા જેવું લાગતું નથી. અલબત્ત, અહિંસા અને સંયમના પાયા ઉપર જ આખા સમાજજીવનની રચના કરી શકાય, અને એ રીતે અહિંસક નિર્વાહ માટે ભિક્ષાચર્યા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા ટાળી શકાય; પરંતુ ત્યાં આગળ ધર્મનું ત્રીજું અંગ તપ આવીને ઊભું રહે છે. એ તપમાં

દેહદમનની બીજી અનેક વસ્તુઓ ઉપરાંત મુખ્યત્વે ચિત્તનિરોધ-રૂપી ધ્યાનનો જ સમાવેશ થાય છે. ચોથા અધ્યયનને અંતે જણાવ્યું છે કે, "જ્યારે તે પોતાના મન-વાણી-કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી શૈલ જેવી નિશ્ચલ 'શૈલેશી' દશા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી. નિરંજન બની, સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરી, શાશ્વત સિદ્ધ બને છે." એ તપાચરણ અથવા ધ્યાન એવી વસ્તુ છે કે, તે પોતાને માટે મનુષ્યનો આખો સમય અને તમામ શક્તિ માગી લે છે. અને તેથી જ તેનું સર્વથા પાલન કરવાની ઉત્કંઠાવાળાને સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ આવશ્યક થઈ પડે છે. કેટલાક જૈન-ગૃહસ્થોએ પણ ધ્યાનની ઊંચી કક્ષાઓ પ્રાપ્ત કર્યાના દાખલા શાસ્ત્રમાં છે; પરંતુ તે દાખલાઓમાં પણ તે તે ગૃહસ્થે પોતાની બધી પ્રવૃત્તિ છોડી દીધાનો અથવા ઓછી કરી દીધાનો જ ઉલ્લેખ છે. એટલે કે, એક પ્રકારના સંન્યાસ વિના તપ – ધ્યાનનો માર્ગ સાધવો મુશ્કેલ છે, એવી માન્યતા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે.

તેની સામે પણ એવો પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે કે, પોતાના કલ્યાણને અર્થે પોતાના જીવનનિર્વાહની આવશ્યક પ્રવૃત્તિનો બોજો બીજા ઉપર નાખવાની ભાવના સમાજની દૃષ્ટિએ હિતકર છે કે કેમ. પણ એ વાંધો તો, 'સમાજની પ્રવૃત્તિ-માત્રમાંથી દાણા જ પાકવા જોઈએ' એ જાતનો છે. સમાજ જો ભૌતિક જીવનને ઉપયોગી બાબતો શોધવા પાછળ જીવનનો સંપૂર્ણ વખત અને શક્તિ અર્પનારા શોધકોને પોષી શકતો હોય, તો જીવનના અંતિમ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સર્વસ્વ ત્યાગનારા વીરોને પોષવામાં તેને શો વાંધો હોઈ શકે? ઊલટું,

તેવા વીરોનો પ્રવાહ અખંડ ચાલુ રહે તો જ ગૃહસ્થો પણ પોતાના પરિગ્રહી અને પ્રવૃત્તિમય જીવનનું કાંઈક સમતોલપણું જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહે. તેથી જ ગૃહસ્થો એવા સાધુ-સમુદાયને પોષવામાં ધર્મ અને પુણ્ય સમજે છે. પરંતુ ગૃહસ્થો એ રીતે ભિક્ષુમાત્રને પોષવા મંડી જાય, તો ઘણા પ્રમાદી અથવા બિનઅધિકારી લોકો પણ ભિક્ષુ બનવા લાગી જાય. તેથી મહાવીર ભગવાને બુદ્ધથી જુદા પડી, સાધુને ઉદ્દેશીને તૈયાર થયેલી વસ્તુઓ ન જ સ્વીકારવાની, અને તેથી કરીને ગૃહસ્થોનાં નિમંત્રણોનો હરગિજ ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા માની; અને સાધુએ તો ગૃહસ્થોના વધેલાઘટેલા પદાર્થોથી જ આજીવિકા ચલાવવી એવો વિધિ ચાલુ કર્યો.

અલબત્ત, આ બધું કહેવાનો ઇરાદો ભિક્ષુસંસ્થાનું સમર્થન કરવાનો નથી જ. ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુ એ બે વર્ગો જુદા પડી જવાથી ગૃહસ્થોમાં અંતે એવી કલ્પના રૂઢ થતી જાય છે કે, અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કે જીવનના અંતિમ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પુરુષાર્થ ભિક્ષુવર્ગ માટે જ શક્ય છે; અને ગૃહસ્થે તો તે બધી બાબતોની પરવા છોડયે જ છૂટકો. બીજી બાજુ ભિક્ષુસમુદાયમાં પણ જીવનનિર્વાહની પ્રવૃત્તિનો બોજો ઊતરી જવાથી આળસ, પ્રમાદ, તથા નિરર્થક બાબતોમાં પ્રવૃત્તિશીલ થવાનો સંભવ વધતો જાય છે; ઉપરાંત જીવન સાથેનો મુખ્ય સંબંધ જ છૂટી જઈ, મિથ્યા કલ્પનાઓ અને વિવાદોમાં જ ચડી જવાનો સંભવ વધી જાય છે. વળી અહિંસક જીવનનિર્વાહ સાધવાની ઇચ્છામાંથી, તે પ્રવૃત્તિનું પાપ અને પરિશ્રમ બીજા ઉપર ઓઢાડી, તેનું ફળ

લેવાની અસામાજિક વૃત્તિ રૂઢ થતી જવાનો સંભવ ઊભો થાય છે; અને અત્યારના જૈન આચારમાં તે વૃત્તિ તેની હીનમાં હીન કક્ષાએ પહોંચેલી જોવા પણ મળે છે. એટલે સમાજજીવન અને તેના પુરુષાર્થોની કલ્પના જ એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જેથી સમાજને આવશ્યક બધી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ધર્મનું પાલન તેમજ સમાજનું 'ધારણપોષણ' શક્ય બને. અને ગીતાનો નિષ્કામ કર્મમાર્ગ એવો જ કાંઈક ઉકેલ લાવવાનો પ્રયત્ન હોય એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

જે જમાનામાં પરદેશીઓના શોષણથી જીવનસંગ્રામ બહુ તીવ્ર બની ન ગયો હોય; અને ભૂમિ તેમજ કુદરતની મહેરબાનીથી મગધ જેવા ભાગોમાં ખેતી વગેરેથી આજીવિકા ચલાવવી એ બહુ સહેલી વસ્તુ હોય, ત્યારે ઉપરની ભાવના પ્રમાણે ચાલનારો કોઈ ભિક્ષુસમુદાય હોય તો તે અસામાજિક કે સમાજવિરોધી છે એમ ન કહેવાય. સમાજનો અમુક વર્ગ જીવનસંગ્રામમાં હરીફાઈ કરવાને બદલે માત્ર જીવનનિર્વાહ પૂરતું જ સ્વીકારીને જીવવા તત્પર થાય, એ વસ્તુ ખેતીપ્રધાન સમાજમાં તો એક પ્રકારની આર્થિક આવશ્યકતારૂપ પણ ગણાય. અલબત્ત એ વસ્તુ અમુક કાળ કે અમુક ક્ષેત્ર પૂરતી જ સાચી ગણાય. મુશ્કેલી ત્યારે જ ઊભી થાય કે, જ્યારે પરિસ્થિતિ બદલાય ત્યારે પણ આચારધર્મની આવી ગૌણ બાબતોને અચલ સિદ્ધાંતના પેઠે વળગવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે.

અસ્તુ, ભિક્ષાચર્યાના પ્રશ્નની આ રીતની આટલી ચર્ચા અહીં કરી લીધી તેનું એક કારણ ઉપર જણાવ્યું તેમ, આ રીતની ચર્ચા ભદ્રબાહુને જ પ્રાચીન સમયમાં કરવી પડી હતી

તે છે. હવે આપણે આગળ ચાલીએ. ગ્રંથકર્તાએ અહિંસા, સંયમ અને તપની વ્યાખ્યા કે વિગતો આપવા એક પણ ઠેકાણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. અને તે યોગ્ય જ કર્યું છે. કારણ કે એ શબ્દોનો અર્થ આપી તેમને અમુક જડ કે ચોક્કસ વિગતોમાં જ નિયંત્રિત કરી દો, એટલે તે શબ્દોમાં ભાવનારૂપે આખા જીવનને વ્યાપવાની જે શક્તિ છે, તે ચાલી જ જાય. અને પછી જીવનના વિકાસ સાથે એ વિગતોની મર્યાદા વિકસાવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતાં, નિયમોના અર્થો, અર્થભેદો અને વિકલ્પોના જટિલ તંત્રમાં જ જીવન ગૂંચવાઈ જઈ, જીવનમાંથી ધર્મ, કે ધર્મમાંથી જીવન જ નામશેષ થઈ જાય. એ બાબતમાં આચાર્યશ્રી, સામાન્ય આચાર્યપણામાંથી મુક્ત થઈ શક્યા છે. તેથી જ તે કહી શકે છે કે, 'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા.'

પરંતુ તે જ્ઞાન એટલે માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન નહીં. કારણ કે ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ સાચી ધાર્મિકતા ન પ્રગટાવી શકે. સાંપ્રદાયિક બોર્ડિંગો કે શાળાઓ દ્વારા બાળકોને અકાળે શાસ્ત્રજ્ઞાન આપી ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન હલ કરવા ઇચ્છતા લોકોને આચાર્યશ્રીએ આ ગ્રંથમાં આપેલો કાર્યક્રમ ચેતવણીરૂપ તેમજ માર્ગદર્શક થઈ પડશે. ૯મા 'વિનય' અધ્યયનમાં તે જણાવે છે કે, મૂળમાંથી જેમ વૃક્ષનું થડ, શાખાઓ, પાન, પુષ્પ, ફળ અને ફળનો રસ નિષ્પન્ન થાય છે; તેમ 'વિનય' ધર્મરૂપી વૃક્ષ નિષ્પન્ન થવાનું મૂળ છે. આ 'વિનય' તે આજના પ્રચલિત અર્થમાં નમ્રતા કે શિષ્ટાચાર નથી; પણ જે જે બાબતોથી આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનું (वि+नी) વિનયન એટલે કે પ્રગટીકરણ થાય તે બધી. તેમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા

માટે તે એક આખું (૯મું) અધ્યયન રોકે છે. તેમાં ઇંદ્રિયજયપૂર્વક સદ્ગુરુનો સહવાસ અને વિવિધ પ્રકારનું સદાચરણ એટલાનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે. તેમાંથી ઉતારા કરી અહીં પુનરુક્તિ કરવી આવશ્યક નથી. પરંતુ એ રીતે સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં લાંબો વખત કેળવાયેલા હૃદયમાં જ અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપી ધર્મનું સાચું મૂળ રોપાય અને તેમાંથી સાચું ધાર્મિક જીવન પ્રગટે. આ વસ્તુ બરાબર જાણતા હોવાથી જ આચાર્ય શય્યંભવે મનક સાથેનો પોતાનો સંબંધ તેની પોતાની આગળ કે યશોભદ્ર વગેરે પોતાના શિષ્યો આગળ પ્રગટ કર્યો નહોતો. નહીં તો આચાર્યપુત્ર જાણી, તે બધા શિષ્યો તેની સેવામાં જ લાગી જાત, અને મનક પોતે પણ શય્યંભવના સહવાસનો યથાયોગ્ય લાભ ન ઉઠાવી શકત. એટલે એક રીતે એમ કહી શકાય કે, ધાર્મિક કેળવણી માટે અભ્યાસક્રમ કે પાઠ્યપુસ્તક કરતાં ધાર્મિક ગુરુના સહવાસમાં તિતિક્ષાયુક્ત જીવન ગાળવું જ આવશ્યક છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પુસ્તક કરતાં ગુરુની જરૂર વધારે છે; અને એટલે જ અંશે ધર્મ જાણવા ઇચ્છતા શિષ્યની પણ જરૂર વધારે છે.

ઉપર જણાવેલા ૯મા અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકમાં કર્તાએ આખી સમાધિ – સાધનાને ચાર અંગોમાં વહેંચી દીધી છે. તે ચાર અંગો તે: विनय, श्रुत, तप અને आचार. ‘વિનય’માં ગુરુ પાસે રહી તેમની સેવાશુશ્રૂષા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની સર્વતોમુખી કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે; ‘શ્રુત’ એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસ; ‘તપ’ એટલે તિતિક્ષા, નિગ્રહ અને ધ્યાન; તથા ‘આચાર’ એટલે અહિંસક જીવનનિર્વાહ.

આનો અર્થ એ થયો કે, સત્પુરુષની સોબતમાં રહી, સંયમી, તિતિક્ષાપૂર્ણ, અને અહિંસક જીવન ગાળો, શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, અને ધ્યાનપ્રક્રિયા સાધો, એ જ આખી ધાર્મિક કેળવણીનું મૂળ છે. આખા ગ્રંથનો બાકીનો ભાગ એ વસ્તુને જ જુદી જુદી રીતે વિસ્તારથી રજૂ કરે છે.

આચાર્યશ્રીને પોતાના અલ્પવયસ્ક પુત્રના હૃદયમાં ધર્મજીવનનું મૂળ નાખવું છે; તેને શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત બનાવવાનો વખત જ તેમની પાસે નથી. એક રીતે દરેક ધર્મજિજ્ઞાસુને પોતાના વખતની કિંમત હોવી જોઈએ અને હોય છે. મુમુક્ષુ તો મરણને હંમેશાં નજીક આવેલું જાણીને જ વર્તે છે. એ જ વસ્તુને કથામાં આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવી છે. આમ વખતનો ખ્યાલ જેને છે, અને તેથી જ તદ્દન આવશ્યક બાબતો જ જેને ચર્ચવી છે, એવા આચાર્યે સામાન્ય શાસ્ત્ર-ગ્રંથ કે દર્શનગ્રંથમાં આવતી સૈદ્ધાંતિક વિગતો કે વ્યાખ્યાઓની જટિલતાઓને આ ગ્રંથમાં પેસવા જ નથી દીધી. પગપાળો મુસાફર ભાથાની પોટલીમાં જેમ આવશ્યક વસ્તુઓ જ લઈને ચાલે, તેમ આ ગ્રંથમાં મુમુક્ષુનું પાથેય સંઘરવા ઇચ્છતા આચાર્યે કર્યું છે. અને તેથી જ આ ગ્રંથ સાચા અર્થમાં રોજ સાયંકાળે યાદ કરી જવાનો 'ઉપદેશ' છે.

તે પ્રાચીન ગ્રંથ આધુનિક ગુજરાતી વાચકવર્ગને વધુ સુલભ થાય તે આશાથી આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની જેમ આ ગ્રંથમાં પણ સુભાષિત-સંગ્રહ, સૂચિ, નોંધ, ટિપ્પણ વગેરે ઉમેર્યાં છે. તેથી તેની ઉપયોગિતા વધશે એવી આશા છે.

સમીસાંજનો ઉપદેશ

ખંડ ૧ લો

દશ અધ્યયનો

१

પરમ મંગલ

ધર્મ એ પરમ મંગલ[1] છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપી ધર્મમાં જેનું મન સદા લાગેલું છે, તેને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. [૧]

તેથી, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષો સંયમ વડે આંતર અને બાહ્ય ગ્રંથીઓ છેદી, તપસ્યા-પરાયણ બની, ભમરો જેમ પુષ્પને જરા પણ પીડ્યા વિના તેમાંથી રસ પી તૃપ્ત થાય છે, તેમ બીજાએ આપેલી, તથા પોતે માગીને મેળવેલી નિર્દોષ ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરતા વિચરે છે. [૨-૩]

---

૧. 'मङ्ग्यते साध्यते हितमनेन'—જેનાથી કલ્યાણ અથવા હિત સધાય છે, તે મંગલ.—હરિ૦

આપણો નિર્વાહ થાય, અને બીજા કોઈને પીડા પણ ન થાય, એ ભાવનાથી જ્ઞાની પુરુષો, ભમરાની પેઠે, ગૃહસ્થો વગેરેએ પોતાના પ્રયોજન અર્થે તૈયાર કરેલા આહાર વડે જ જીવે છે. સ્વાદને કારણે શ્રીમંત કુલોમાંથી જ ભિક્ષા મેળવવાનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના, ઇંદ્રિયનિગ્રહપૂર્વક તેઓ જુદે જુદે ઘેરથી આહાર મેળવે છે.

આ કારણે તેઓ સાધુ કહેવાય છે. [૪–૫]

નોંધ

૧. આચાર્યશ્રીએ આ અધ્યયનમાં મુખ્ય બે બાબતો કહી છે: પ્રથમ તો ધર્મનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે, અને પછી તે ધર્મ અનુસરવા ઇચ્છનારની આજીવિકા કયા પ્રકારની હોય તેનો નિર્ણય આપ્યો છે. પ્રથમ આપણે આચાર્યે રજૂ કરેલ ધર્મનું સ્વરૂપ તપાસીએ. આચાર્યની દૃષ્ટિએ ધર્મ એટલે ત્રણ જ વસ્તુઓ છે: અહિંસા, સંયમ અને તપ. તે ત્રણેનું સ્વરૂપ તથા અંગાંગીભાવ સમજવા માટે આ સ્થળે પ્રથમ ચોથા અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશમાં આચાર્યશ્રીએ દર્શાવેલો કારિક્રમ ટૂંકમાં જોઈ જવો ઉપયોગી થઈ પડશે. ત્યાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, “પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા – એ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે....જીવ કોણ છે અને અજીવ કોણ છે એ જે નથી જાણતો, તે ‘સંયમ’ ક્યાંથી જાણવાનો હતો? જેને જીવ, તથા અજીવનું જ્ઞાન છે, તે જ સંયમને જાણી

શકે છે. કારણ કે જ્યારે જીવ અને અજીવ એ બંને તત્ત્વોને (જ્ઞાની પાસેથી) જાણે છે, ત્યારે સર્વ જીવોની (પોતપોતાનાં કર્મને અનુરૂપ) અનેકવિધ ગતિને જાણે છે, તથા તે ગતિના કારણરૂપ પુણ્યપાપને તેમ જ બંધ-મોક્ષને જાણે છે. પછી તેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી સાધુ થાય છે, પાપકર્મોનો નિરોધ કરે છે, ઉત્તમ ધર્મનું (તપનું) સેવન કરે છે, અને એ રીતે અજ્ઞાનથી એકઠી કરેલી કર્મરૂપી રજ ખંખેરી નાખીને સિદ્ધ થાય છે."

એટલે કે, અહીં અહિંસાનો અર્થ માત્ર જીવહિંસાનો ત્યાગ નથી સમજવાનો. પરંતુ જીવાજીવના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નીપજેલું તત્ત્વજ્ઞાન, તથા તેને પરિણામે પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા અખત્યાર કરેલા સંયમ અને તપની સહભાવી એવી અન્ય જીવો પ્રત્યે અનુકંપા, એવો વિશાળ અર્થ સમજવાનો છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનથી પોતા વિષે ભોક્તાપણું માન્યું છે, ત્યાં સુધી અન્ય પ્રાણીઓનું ભોગ્યપણું ભૂલી શકાતું નથી. પરંતુ જ્યારે જીવનું સાચું નિઃસંગસ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે અન્ય પદાર્થો પ્રત્યે ભોગ્યપણાની બુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે, અને અન્ય જીવો પ્રત્યે પણ આત્મૌપમ્ય જન્મે છે. એ આત્મૌપમ્યના અનુભવથી જ પોતાને માટે અન્ય જીવને દુઃખ દેવાની વૃત્તિ નિર્મૂળ થઈ જાય છે.

દશમા અધ્યયનના સાતમા શ્લોકમાં જ્ઞાન, સંયમ અને તપ એ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે. એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. માત્ર જીવહિંસાના ત્યાગનો તો સંયમમાં પણ સમાવેશ થઈ જઈ શકે. જૈન ગ્રંથોમાં 'છયે જીવવર્ગોની

હિંસાનો ત્યાગ કરવો' એમ કહેવાને બદલે 'છયે જીવવર્ગોમાં સંયમિત રહેવું' એવો જ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એટલે, અહીં તો અહિંસા એટલે, જ્ઞાન અને તેને પરિણામે નીપજતી સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપાની અને આત્મૌપમ્યની લાગણી — એવો વિસ્તૃત અર્થ સમજવાનો છે.

૨. શ્લોક ૨-૩માં એવા અનુપમ ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરનારનું બાહ્ય જીવન કેવું હોઈ શકે તેની આખી જૈન કલ્પના આચાર્યશ્રીએ ટૂંકમાં રજૂ કરેલી છે. જેને સિદ્ધિપદ જોઈએ છે, એટલે કે જેને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું છે, તેણે અનાત્મ પદાર્થોની પાછળ દોડવાનું કે તેઓમાં બંધાઈ રહેવાનું છોડી દેવું જોઈએ. એટલે કે તેણે કામ-રાગ આદિ આંતર બંધનોનો સંયમ — ત્યાગ — કરી, તેમને પરિણામે ઊભાં થયેલાં ઘર કુટુંબ વગેરે બાહ્ય બંધનોનો છેદ ઉડાડવો જોઈએ. ત્યાર બાદ, અન્ય જીવોની હિંસા ન થાય તે રીતે શરીરનિર્વાહ કરીને તપાચરણ કરવાનું રહે. (કારણ કે તપાચરણ જ પૂર્વ કર્મનાં બંધનોમાંથી છૂટવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે.) પરંતુ અહિંસક રીતે જીવવાનો એકમાત્ર માર્ગ આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ મધુકર-વૃત્તિ એટલે કે ભિક્ષાચર્યા જ છે. એટલે અહીં આપોઆપ ભિક્ષાવૃત્તિનો સ્વીકાર આવીને ઊભો રહ્યો. પરંતુ ભિક્ષાવૃત્તિને શરીરનિર્વાહનો એક માત્ર અહિંસક રસ્તો કેવી રીતે કહી શકાય એવી શંકા ઊઠી શકે, અને તેટલા માટે જ ભદ્રબાહુસ્વામીએ એ સ્થળે પોતાની નિર્યુક્તિમાં (૯૮ ૪૦) તેની વિસ્તૃત ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરી છે:

'ગૃહસ્થો પણ પુણ્યપ્રાપ્તિના સંકલ્પથી શ્રમણ-સાધુ માટે આહાર તૈયાર કરે છે; અને તેમાંથી જ તેઓ સાધુઓને

ભિક્ષા આપે છે. એટલે સાધુઓને પણ તે રાંધવાની ક્રિયા નિમિત્તે થતો દોષ લાગે જ. કહ્યું છે કે, માંસ ખરીદનાર, માંસ ખાનાર અને માંસ માટે જીવોને મારનાર એ ત્રણે સરખા દોષપાત્ર છે. તેનો જવાબ એ છે કે, વરસાદ વરસે છે તેથી ઘાસ ઊગે છે; પરંતુ તેથી એમ ન કહેવાય કે, ઘાસને માટે વરસાદ વરસે છે. તે જ પ્રમાણે ઘાસ પણ મૃગો માટે ઊગતું નથી, કે વૃક્ષ પણ ભમરાઓ માટે ફૂલ ધારણ કરતાં નથી. કોઈ એમ કહે કે, 'બ્રહ્માએ જ એ રીતની જુદાં જુદાં પ્રાણીઓની ઉપજીવિકા કલ્પેલી છે, માટે એમ જ કહેવાય કે, મૃગો માટે જ ઘાસ ઊગે છે, કે ભમરાઓ માટે જ ઝાડને ફૂલ થાય છે,' તો તેનો જવાબ એ છે કે, વનસ્પતિજીવ પોતે પૂર્વે બાંધેલા કર્મને કારણે ફૂલ ફળ આદિ રૂપો અમુક સમયે ધારણ કરે છે; કાંઈ હંમેશાં ધારણ કરતા નથી; વળી વન વગેરેમાં એવાં અનેક સ્થળો હશે કે જ્યાં ફૂલ થતાં હશે, પણ ભમરા નથી હોતા. એટલે, ફૂલ આવવાં એ વૃક્ષોની પ્રકૃતિ જ છે, એમ કહેવું જોઈએ. તેમજ ગૃહસ્થોની પ્રકૃતિ જ છે કે, તેઓ પોતાને માટે રાંધવાની પ્રવૃત્તિ કરે. બાકી, અરણ્યમાં કે દુકાળના વખતમાં કે રોગચાળાના વખતમાં શ્રમણો બીજી વખત કશું ખાતા નથી, છતાં ગૃહસ્થો તો નિરાંતે બીજી વખત રાંધીને ખાય છે. વળી એવાં અનેક ગામો કે નગરો છે કે જ્યાં શ્રમણો કદી જતા નથી; અને છતાં ત્યાંનો ગૃહસ્થવર્ગ રાંધે તો છે જ. એટલે એ તો તેમની પ્રકૃતિ જ છે. એ પ્રમાણે તેઓએ પોતાને માટે રાંધ્યું હોય તેમાંથી રાગદ્વેષરહિતપણે સાધુઓ પોતાના સંયમજીવનના

નિર્વાહાર્થે[1] માગી લાવે છે.'

*　　　*　　　*

૩. આ અધ્યયનમાં આપેલી પુષ્પ અને ભમરાની ઉપમાની 'એકાર્થિક' એવી બીજી ઉપમાઓ ભદ્રબાહુસ્વામી પોતાની નિર્યુક્તિમાં [૩૭] આપે છે. તે આ પ્રમાણે છે:

ગવેષણા: ગોચર: ગાય જેમ બધે ફરીને આહાર મેળવે છે, તેમ સાધુએ સારું ઘર કે પૈસાદાર ઘર જોયા વિના ભિક્ષા માટે ફરવું. અથવા અલંકારોથી વિભૂષિત વણિગ્-વધૂના હાથમાંથી ખાવાનું ખાતો વાછરડો તેનું રૂપ કે તેના અલંકાર વગેરે જોતો નથી, તેમ સાધુએ પણ આપનાર તરફ નજર કર્યા વિના ભિક્ષા લેવી.

ત્વચા: ઝાડમાં ચાર જાતના કીડા થાય છે — ત્વચા ખાનારા, છાલ[2] ખાનારા, લાકડું ખાનારા અને ગર્ભ ખાનારા. તેમાંથી ભિક્ષુએ ત્વચા જેવી નિઃસાર કે નકામી વસ્તુ જ ખાનારા થવું.

ઉંછ: ખેતરમાં કે બજારમાં વેરાયેલા જુદા જુદા દાણા વીણી લે તે પ્રમાણે જુદે જુદે ઘેરથી ભિક્ષા મેળવવી.

---

૧. ભિક્ષાનાં છ કારણો નીચે પ્રમાણે ગણાવાય છે: ૧. ક્ષુધાદિ વેદનાની નિવૃત્તિ અર્થે, ૨. ગુરુ વગેરેની સેવાને અર્થે, ૩. (ભૂખે અંધારાં આવ્યા વિના) કાળજીથી પ્રવૃત્તિ કરી શકાય તે માટે, ૪. સંયમના નિર્વાહને અર્થે, ૫. જીવન ટકાવવાને અર્થે તથા ૬. ધર્મચિન્તન થઈ શકે તે માટે. [ઉત્તરાધ્યયન૦ ૨૬, ૩૨-૩]

૨. અંદરની ત્વચા તે છાલ કહેવાય.

મેષ: ઘેટા જેમ પાણી થોડું હોય તો પણ તેને ડહોળ્યા વિના પી લે છે, તેમ સાધુએ પણ આકુળવ્યાકુળ થઈને બીજ વગેરે સજીવ પદાર્થોને દાબ્યા – ચગદ્યા વિના ભિક્ષા મેળવવી.

જલૌકા: જળો જેમ બગડેલું – નકામું લોહી ચૂસી લે છે, તેમ સાધુ પણ ગૃહસ્થને નકામો અથવા વધારાનો આહાર લઈને જ જીવે.

સર્પ: સાપ જેમ એકદૃષ્ટિ હોય છે, તેમ ભિક્ષા માગવા જનાર સાધુએ પણ સંયમ તરફ એકદૃષ્ટિ રહેવું. અથવા સાપ જેમ દરની આજુબાજુની જમીનને અડકયા વિના અંદર પેસે છે, તેમ સાધુએ પણ અન્નને સ્વાદ માટે મોંમાં મમળાવ્યા વિના ખાવું.

વ્રણ: ઘા ઉપર આપણે લેપ કરીએ છીએ, તેમાં આપણને રાગદ્વેષનો નહીં પરંતુ માત્ર આવશ્યકતાનો જ ખ્યાલ હોય છે, તેમ સાધુએ ભિક્ષાન્ન ખાવું.

અક્ષ: ધરીને આપણે જેમ ઊંજીએ છીએ, તેમ શરીરયાત્રા નિભાવવાની બુદ્ધિથી જ આહાર ખાવો.

ઇષુ: જેમ રથિક સાવધાન ન રહે તો બાણ વડે લક્ષ્ય ન વેધી શકે, તેમ સાધુએ પણ ભિક્ષા માગતી વખતે સંયમરૂપી લક્ષ તરફ સાવચેત રહેવું.

ગોલ: લાખનો ગોળો વાળવો હોય તો અગ્નિની બહુ નજીક નહિ, તેમ બહુ દૂર નહિ, એવી રીતે રાખીને જ વાળી શકાય, તેમ સાધુએ સંયમરૂપી ગોળો ગૃહસ્થોની બહુ નજીક નહિ તેમ બહુ દૂર નહીં એવી રીતે રહીને વાળવાનો છે.

પુત્ર : જંગલમાં ભૂલાં પડેલાં તેમજ ભૂલથી મરણતોલ થયેલાં માતપિતા શરીરને ટકાવવા પોતાના પ્રિય પુત્રનું માંસ ખાય, તે રીતે ભિક્ષુએ ભિક્ષાન્ન ખાવું. (આ ઉપમાનાં અન્ય દૃષ્ટાંતો માટે જુઓ આ માળાનું ‘ધર્મકથાઓ’ પુસ્તક, પા. ૩૩–૯, તથા ૨૫૧–૩)

ઉદક : વનમાં એક વાણિયો તરસથી મરવા પડ્યો, ત્યારે તેને એક કોહવાતું ખાબોચિયું જડ્યું. તેમાં ઘણાં જાનવરો મરીને સડતાં હતાં. તે પાણી તેણે આંખ અને નાક બંધ કરી જેમ તેમ કરીને પી લીધું અને જીવતો રહ્યો. તે પ્રમાણે સાધુએ ભિક્ષાન્ન ખાવું.

* * *

૪. જૈન પરિભાષામાં ધર્મ, સંયમ અને તપ શબ્દોના થતા અર્થો અને તેમના ગણાવાતા પ્રકારો માટે જુઓ આ માળાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ પુસ્તક, પાન ૯૮–૯ તથા ૧૮૬–૮.

અહિંસા વિષે નિર્યુક્તિમાં [૪૫] તથા હરિભદ્રસૂરિની ટીકામાં નીચેનું વિવેચન છે:

પ્રમાદપૂર્વક અન્ય જીવનો પ્રાણનાશ કરવો તે હિંસા. તેથી ઊલટું એટલે કે પ્રમાદરહિતપણે, તથા (મન-વાણી-કાયાના) શુભ વ્યાપારપૂર્વક, પ્રાણનાશ ન કરવો તે અહિંસા. તેના ચાર પ્રકાર છે :

૧. દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી : કોઈ પુરુષ મૃગને મારવાની ઇચ્છાથી (‘ભાવ’) બાણ છોડે અને મૃગને મારે (‘દ્રવ્ય’), તો તે દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી એમ બંને પ્રકારે હિંસા થઈ કહેવાય.

૨. દ્રવ્યથી ખરી પણ ભાવથી નહિ: જેમકે, સાવધાનતાપૂર્વક જોઈ તપાસીને પગ મૂકવા છતાં કોઈ જીવ કચરાઈ જાય તો તે દ્રવ્યથી હિંસા થઈ કહેવાય, પરંતુ ભાવથી ન કહેવાય.[1]

૩. ભાવથી પણ દ્રવ્યથી નહિ: અંધારામાં દોરડાને સર્પ માની, તેને મારવાની ઇચ્છાથી તરવાર ચલાવે, તો વસ્તુતાએ કોઈ જીવ કપાયો નથી, છતાં કાપનારના મનમાં તો જીવને કાપવાનો જ ખ્યાલ હતો, તેથી તે ભાવથી હિંસા થઈ કહેવાય, દ્રવ્યથી નહિ.

૪. દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ: હિંસાનો એ પ્રકાર શૂન્ય છે. તે તો અહિંસા જ થઈ.

---

૧. તેવી હિંસાની બાબતમાં કહ્યું છે કે:

न च तस्य तन्निमित्तो बन्धः सूक्ष्मोऽपि देशितः समये ।

यस्मात् सोऽप्रमत्तः सा च प्रमाद इति निर्दिष्टा ॥

'કોઈ સાધુ પુરુષ જોઈ-તપાસીને પ્રવૃત્તિ કરે, છતાં અજાણતાં તેનાથી જીવહિંસા થઈ જાય, તો તે કારણે તેને સૂક્ષ્મ બંધન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે તે પુરુષ પ્રમાદરહિત છે; અને શાસ્ત્રમાં તો પ્રમાદને હિંસા કહેલ છે.'

૨

સંયમ

જે માણસ સંકલ્પોને વશ થઈ ડગલે ને પગલે વિષાદયુક્ત તથા શિથિલ બની જાય છે અને કામોનું નિવારણ કરતો નથી, તે શ્રમણપણું શી રીતે આચરી શકે? [૧]

વસ્ત્રો, ગંધો, અલંકારો, સ્ત્રીઓ અને પલંગો વગેરે ભોગપદાર્થોનો ત્યાગ જેમને પરાણે કરવો પડયો છે, તેવા પુરુષો ત્યાગી શી રીતે કહેવાય? મનોહર તથા પ્રિય ભોગો પોતાને પ્રાપ્ત થયા હોય, તથા પોતાને સ્વાધીન હોય, છતાં જેઓ તેમનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ સાચા ત્યાગી છે. [૨-૩]

પ્રિય–અપ્રિય પદાર્થોમાં સમબુદ્ધિ રાખીને વિચરતાં વિચરતાં કદાપિ મન કાબૂમાંથી નીકળી

જાય, તો, 'જેને માટે તું ચાહના કરે છે, તે (ભોગ-પદાર્થ) વાસ્તવિક રીતે મારા નથી, અને હું તેમનો નથી' એવી ભાવનાથી તે તરફનો રાગ દૂર કરવો.૧ [૪]

કામો જીતવા માટે જેમ આંતરિક વિવેક-વિચાર આવશ્યક છે, તેમ તપ વડે શરીરને કસીને તેની સુકુમારતા દૂર કરવી એ પણ આવશ્યક છે. એ બંને પ્રકારો વડે જેણે કામો ઓળંગ્યા, તેણે દુઃખસમુદ્રને પણ ઓળંગ્યો સમજવો. જેણે પદાર્થો પ્રત્યેના રાગદ્વેષ દૂર કર્યા છે, તે આ સંસારમાં સુખી થાય છે. [૫]

એક વાર જે કામભોગોને ત્યાગ્યા છે, તે કામ-ભોગોનો ફરી સ્વીકાર કરવો, તે તો ઓકેલું પીધા બરાબર છે. 'અગંધન'૨ સાપ માંત્રિકે સળગાવેલા તથા ભડભડાટ બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા કબૂલ થશે, પણ પોતે બીજાના શરીરમાં ઓકેલું ઝેર પાછું ચૂસવા કબૂલ નહિ થાય. [૬]

---

૧. મનને સમજાવવા માટે આવાં ૧૮ પદો આ જ ગ્રંથમાં બીજા ખંડમાં 'રતિવાક્ય' અધ્યયનમાં જણાવ્યાં છે.

૨. સાપ 'ગંધન' અને 'અગંધન' એમ બે પ્રકારના કહેવાય છે. સાપ કોઈને કરડ્યો હોય, ત્યારે માંત્રિક પોતાની વિદ્યાના બળે કરડનાર સાપને બોલાવે છે, અને ડંશમાંનું ઝેર ચૂસી લેવાનું ફરમાવે છે. ત્યારે 'ગંધન' સાપ તો ઝેર ચૂસી લે છે, પરંતુ 'અગંધન' સાપ તેમ ન કરતાં, બળી મરવાનું કબૂલ કરે છે.

[ત્યાગેલા ભોગો માટે મન શિથિલ થઈ ગયું હોય, તેવે વખતે રાજીમતીએ રથનેમિને આપેલો ઉપદેશ[1] યાદ કરવો. તે કથા ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે: અરિષ્ટનેમિ જ્યારે રાજીમતીને પરણ્યા વિના જ સાધુ થઈ ગયા, ત્યારે તેમના મોટા[2] ભાઈ રથનેમિ રાજીમતીને પ્રસન્ન કરી પોતાને અનુકૂળ કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ, અરિષ્ટનેમિ સાધુ થયા બાદ રાજીમતીને પણ કામભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી રથનેમિનું મન પોતાના તરફથી નિવૃત્ત કરવા માટે તેણે એક દિવસ મધ, ઘી વગેરે યુક્ત પેય પીને, રથનેમિ સામે ઓકી કાઢયું, અને તેમને તે ઓકેલું પી જવાનું કહ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો કે, બીજાનું ઓકેલું શી રીતે પિવાય? ત્યારે રાજીમતીએ તેમને ટાણો માર્યો કે, તો પછી અરિષ્ટનેમિસ્વામીએ ઓકેલી મને તમે શા માટે ઇચ્છો છો?]

'હે કામી! તમારા યશને ધિક્કાર છે. જીવનના

---

૧. ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય, ૨૨ માં તે આખો પ્રસંગ છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક' પાન ૧૨૨-૯. આ અધ્યયનના ૭ થી ૧૧ સુધીના શ્લોકો ત્યાં ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૬ ને ૪૯ મી ગાથાને સ્થાને છે.

૨. અન્ય ઠેકાણે નાના ભાઈ કહ્યા છે: 'દીયર-ભોજાઈપણાની જગમાં છાપજો'-રહનેમિસજ્ઝાય, પં. વીરવિજયજી.

ભોગોને અર્થે તમે બીજાનું ઓકેલું પીવા ઇચ્છો છો તેને બદલે તમારું મરણ થાય એ સારું છે.' [૭]

[[૧]આ રીતે ટાણો માર્યા બાદ રાજીમતીએ રથનેમિને સારી પેઠે સમજાવ્યા એટલે ભાન આવતાં રથનેમિ સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ થયા. રાજીમતી પણ પછીથી સંસારનો ત્યાગ કરી સાધ્વી થઈ. એક વાર રથનેમિ દ્વારકામાં ભિક્ષા માગી અરિષ્ટનેમિ પાસે પાછા ફરતા હતા, તેટલામાં માર્ગમાં જ વરસાદ પડવાથી તે એક ગુફામાં દાખલ થયા. તે વખતે રાજીમતી અરિષ્ટનેમિનાં દર્શન કરીને પાછી ફરતી હતી. તે પણ વરસાદ વરસવાથી તે જ ગુફામાં દાખલ થઈ. ત્યાં દાખલ થયા બાદ, પલળેલાં વસ્ત્રો સુકવવાના ઇરાદાથી તેણે તેમને શરીર પરથી દૂર કર્યાં. તે વખતે અંદર અંધારામાં અગોચર રહેલા રથનેમિએ તેને જોઈ. તેને જોતાં જ તેના પ્રત્યેનો તેમનો પ્રથમનો કામ જાગ્રત થયો, અને વિહ્વળ થઈ તે રાજીમતી પાસે કામભોગની યાચના કરવા લાગ્યા. એટલે રાજીમતીએ તેમને ફરીથી નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યા :—]

૧. સાતમી ગાથાનો વાર્તામાં આ ક્રમ હરિભદ્રસૂરિએ જણાવ્યો છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તો આ ગાથા પણ પછીને પ્રસંગે બીજી ગાથાઓ સાથે જ મુકાઈ છે.

"હું ભોગરાજ (ના પુત્ર) ઉગ્રસેનની પુત્રી છું; અને તમે અંધકવૃષ્ણિ (ના પુત્ર) સમુદ્રવિજયના પુત્ર છો[1]. એક વાર સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરી આ પ્રમાણે કામભોગની પ્રાર્થના કરી, રખે આપણે આપણા કુળમાં ગંધન સાપ જેવાં — ઓકેલું પીનારાં — થઈએ. માટે તમે વિહ્વળતા છોડી સંયમનું પાલન કરો. જે જે સ્ત્રીઓ તમે દેખો, તે બધી પ્રત્યે તમે આવો ભાવ કરવા જશો, તો ઊંડાં મૂળ ન હોવાને કારણે વાયુથી આમ તેમ ફેંકાતા 'હડ' નામના ઘાસ જેવા અસ્થિરાત્મા બની જશો." [૮–૯]

સંયમયુક્ત રાજીમતીનાં આ સદ્વચનો સાંભળીને, અંકુશ વડે હાથી જેમ માર્ગ ઉપર આવે, તેમ રથનેમિ પણ ધર્મના માર્ગ ઉપર પાછા આવ્યા. જે પ્રમાણે એ પુરુષશ્રેષ્ઠ ભોગોમાંથી પાછા ફર્યા, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાન, પંડિત તથા વિચક્ષણ પુરુષો વાસનાના બળથી પીડાવા છતાં, વિષયોથી પાછા ફરે છે. [૧૦–૧]

૧. એ સગપણ સમજવા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે નોંધ ૭.

નોંધ

૧. આ અધ્યયનનું મૂળ નામ 'શ્રામણ્યપૂર્વક' છે. શ્રમણપણાનું 'પૂર્વ' એટલે મૂળકારણ ધૃતિ છે. હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં નીચેની ગાથા[1] ટાંકે છે:

यस्य धृतिस्तस्य तपो यस्य तपस्तस्य सुगतिः सुलभा।
येऽधृतिमन्तः पुरुषास्तपोऽपि खलु दुर्लभं तेषाम् ॥

'જેને ધૃતિ છે, તેને જ તપ સંભવી શકે છે; અને જેનામાં તપ છે, તેને જ મોક્ષગતિ સુલભ છે. જેનામાં ધૃતિ નથી, તેનામાં તપ દુર્લભ છે.'

* * *

૨. શ્રમણ (समण) નું સ્વરૂપ વર્ણવતાં ભદ્રબાહુ નીચેની ગાથાઓ ટાંકે છે:

यथा मम न प्रियं दुःखं ज्ञात्वा एवमेव सर्वजीवानाम्।
न हन्ति न घातयति च सममणति तेनासौ 'समणः'॥ [१५४]

'જેમ મને દુઃખ પ્રતિકૂલ હોવાથી પ્રિય નથી, તેમ બધા જીવોને પણ પ્રિય નથી. એમ જાણી જે અન્ય જીવોનો ઘાત કરતો–કરાવતો નથી, કે કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ આપતો નથી, તે (समम् अणति – गच्छति તુલ્ય આચરણ રાખે છે તેથી) 'समण' કહેવાય છે'

नास्ति च तस्य कश्चिद् द्वेष्यः प्रियो वा सर्वेष्वेव जीवेषु।
एतेन भवति सममनाः एषोऽन्योऽपि पर्यायः ॥ [१५५]

---

૧. અહીં બધે મૂળ ગાથા ન આપતાં તેની સંસ્કૃત છાયા જ ટાંકી છે.

'વળી, તેને કોઈ દ્વેષ્ય નથી કે, પ્રિય પણ નથી; આમ તે બધા જીવો પ્રત્યે સમાન મનવાળો હોવાથી પણ 'समण' (सममनाः) કહેવાય છે.'

तत: श्रमणो यदि सुमनाः भावेन च यदि न भवति पापमनाः ।
स्वजने च जने च समः समश्च मानापमानयोः ॥ [१५६]

'આમ જેનું મન સુંદર હોઈ, જેના ભાવો પણ પાપી નથી, તથા જે સ્વજન કે પરજન, અને માન તથા અપમાનમાં સમબુદ્ધિવાળો છે, તે 'समण' છે.'

આ પછીની ગાથામાં [૧૫૭] શ્રમણની કેટલીક ઉપમાઓ ભદ્રબાહુએ આપેલી છે. તે જેમ કે:

સાપ જેવો: બીજાએ કરેલા દરમાં રહેતો હોવાથી, અથવા આહારનો સ્વાદ ન લેતો હોવાથી, તથા સંયમ તરફ એકદૃષ્ટિ રહેતો હોવાથી.[૧]

પર્વત જેવો: સંકટો અને મુસ્કેલીઓરૂપી પવનોથી અકંપ રહેતો હોવાથી.

અગ્નિ જેવો: તપરૂપી તેજથી યુક્ત હોવાને લીધે; તથા અગ્નિ જેમ ઘાસથી તૃપ્ત થતો નથી તેમ શાસ્ત્ર અને તેના ઉપદેશથી તૃપ્ત ન થતો હોવાથી; તથા અગ્નિ જેમ સુંદર અસુંદર એવો કશો ભેદ રાખ્યા વિના તમામ વસ્તુઓ બાળી નાખે છે, તેમ સાધુ પણ ભિક્ષા વખતે કશો ભેદભાવ ન રાખતો હોવાથી.

સાગર જેવો: ગંભીર હોવાને લીધે, જ્ઞાનાદિ રત્નોની ખાણરૂપ હોવાને લીધે, તથા પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરતો હોવાને લીધે.

૧. ખુલાસા માટે જુઓ પાનું ૯.

આકાશ જેવો : (આધાર વિનાનો) નિરાલંબ હોવાને લીધે.

વૃક્ષ જેવો : મુક્તિરૂપી ફળ ઇચ્છનાર જીવોરૂપી પક્ષીઓનું નિવાસસ્થાન હોવાને લીધે; તેમજ ચંદન વૃક્ષ જેમ સર્વત્ર સુંદર સુગંધ ફેલાવે છે, તેમ શીલસંયમની સુગંધ ચોતરફ ફેલાવતો હોવાથી.

ભમરા જેવો : નિયત (એક જ) ઠેકાણેથી આજીવિકા ન મેળવતો હોવાને લીધે.

મૃગ જેવો : હરણ પારધીથી ઉદ્વિગ્ન રહે, તેમ સંસાર-રૂપી પારધીના ભયથી હંમેશાં ઉદ્વિગ્ન રહેતો હોવાને લીધે.

ધરતી જેવો : બધો ખેદ – પરિશ્રમ સહન કરતો હોવાને લીધે.

કમલ જેવો : કામભોગરૂપી કાદવમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં, તેનાથી અલિપ્ત રહેતો હોવાથી.

સૂર્ય જેવો : સમગ્ર લોકમાં જ્ઞાનાદિ પ્રકાશ યુક્ત હોવાને લીધે.

પવન જેવો : ક્યાંય રોકાયા વિના સર્વત્ર ગતિ કરતો હોવાને લીધે.

૧૫૮મી ગાથામાં ભદ્રબાહુ સ્વામીએ શ્રમણના પર્યાય શબ્દો આ પ્રમાણે આપ્યા છે :

પ્રવ્રજિત : એટલે કે આરંભ (હિંસા) પરિગ્રહાદિમાંથી દૂર (પ્ર) ગયેલો (વ્રજિત).

અનગાર : ઘરબાર વિનાનો.

પાખંડી : નિર્મલ 'પાખંડ' એટલે કે વ્રત ધારણ કરનાર.

ચરક : એક સ્થાને સ્થિર ન રહેતાં વિચર્યા કરનારો.

તાપસ : તપયુક્ત.

ભિક્ષુ : ભિક્ષાથી આજીવિકા કરનાર.

પરિવ્રાજક : પાપનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરીને વિચરનારો.

નિર્ગ્રંથ : બાહ્ય અને આભ્યંતર ગ્રંથીઓ વિનાનો.

સંયત : અહિંસાદિમાં (સમ્) ભલી પ્રકારે (યત) પ્રયત્નશીલ.

મુક્ત : બાહ્ય અને આંતર બંધનોથી છૂટો થયેલો.

તીર્ણ : સંસારને તરી ગયેલો.

ત્રાતા : ધર્મોપદેશાદિ વડે સંસારદુઃખોમાંથી જીવોને બચાવનાર.

દ્રવ્ય : જ્ઞાનાદિ પ્રકારો પ્રત્યે દ્રવે છે – તેમને પામે છે માટે.

મુનિ : મનનશીલ હોવાને લીધે.

ક્ષાન્ત : ક્ષમાશીલ, ક્રોધવિજયી.

દાન્ત : ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર.

વિરત : હિંસાદિમાંથી નિવૃત્ત થયેલ.

રૂક્ષ : સ્નેહનો પરિત્યાગ કરનાર (લૂખા મનવાળો).

તીરાર્થી : સંસારને તરી સામે કિનારે જવા ઇચ્છતો.

* * *

૩. કામોનું વિશેષ વિવરણ ૧૬૨ મી વગેરે ગાથામાં ભદ્રબાહુએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

“શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ વગેરે મોહનો ઉદય કરનાર જે બાહ્ય પદાર્થો છે, તે પણ આંતર કામના હેતુભૂત હોવાથી કામ કહેવાય છે. આંતર કામ બે પ્રકારના છે: ઇચ્છાકામ અને મદનકામ ચિત્તમાં સારી-નરસી જે ઇચ્છાઓ થાય છે, તે

ચિત્તના અભિલાષરૂપ હોવાથી 'ઇચ્છાકામ' કહેવાય છે. પરંતુ આ અધ્યયનમાં તો મુખ્યત્વે મદનકામ જ અભિપ્રેત છે. સ્ત્રીની પુરુષના શરીર સાથે જે ભોગેચ્છા, તેમજ પુરુષની સ્ત્રીના શરીર સાથે જે ભોગેચ્છા તે 'મદનકામ' કહેવાય છે. વિષયસુખોમાં આસક્ત થયેલા. સ્ત્રી વગેરે અજ્ઞાની પરિવારથી વીંટાયેલા, તથા કામભોગની ઇચ્છાથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવને ધર્મમાર્ગમાંથી ઉત્ક્રમણ કરાવે છે, (उक्कामयंति) તેથી તે 'કામ' કહેવાય છે. પરંતુ પંડિતોએ તેનું બીજું નામ 'રોગ' જ આપેલું છે. કારણ કે કામભોગની ઇચ્છા કરનારો જંતુ વાસ્તવિક રીતે રોગની જ ઇચ્છા કરે છે." [૧૬૫]

* * *

૪. 'ડગલે પગલે' શબ્દ ઉપર નિર્યુક્તિમાં [૧૭૫] જણાવ્યું છે કે, ધર્મમાર્ગમાં નીચેનાં પગલાં સાચવવા જેવાં છે:

'ઇંદ્રિયો, સ્પર્શાદિ વિષયો, ક્રોધાદિ કષાયો, ભૂખતરસ વગેરે પરીષહો, વેદના (દુઃખાનુભવ) અને વિઘ્નો (દેવો વગેરેએ કરેલાં). એ બધાં મોક્ષમાર્ગનાં એવાં સ્થાનો છે, કે જ્યાં વિપરીત (મંદ) બુદ્ધિવાળા જીવો શિથિલ થઈ જાય છે. હરિભદ્રસૂરિ એ બાબતનું એક ઉદાહરણ ટાંકે છે: એક વૃદ્ધે પોતાના પુત્ર સહિત દીક્ષા લીધી. તે છોકરો તેને અતિ પ્રિય હતો. એક વાર તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી જોડા વિના ચાલી શકાતું નથી. ત્યારે વૃદ્ધે તેને જોડા મેળવી આપ્યા. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે, મારા પગના ઉપરનો ભાગ ફાટે છે. ત્યારે તેને માટે ચામડાનો પટો લાવી આપ્યો. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારું માથું બહુ તપી જાય છે. એટલે

તેને માથે પહેરવાનું લાવી આપ્યું. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે, ભિક્ષા માગવા રખડવાનું મને નથી ફાવતું. એટલે વૃદ્ધ તેને અપાસરે બેઠાં જ ભિક્ષા લાવી આપવા લાગ્યો. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી જમીન ઉપર સુવાતું નથી. ત્યારે તેને બિછાનું લાવી આપ્યું. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી વાળ ચૂંટાવાના[1] નથી. ત્યારે તેને અસ્ત્રા વડે હજામતની વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી નાહ્યા વિના નથી રહેવાતું. ત્યારે તેને પાણીની વ્યવસ્થા કરી આપી. એમ તે જે જે માગે તેની તેની તેનો વૃદ્ધ પિતા તેને છૂટ આપે. એમ વખત જતાં તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી સ્ત્રી વગર નથી રહેવાતું. ત્યારે છેવટે, 'આ છોકરો શઠ અને અયોગ્ય છે,' એમ વિચારી વૃદ્ધે તેને હાંકી કાઢ્યો. આમ, જે માણસ ડગલે પગલે શિથિલતા બતાવે છે, તે છેવટે સંકલ્પોને વશ થઈ જાય છે.

*　　　*　　　*

૫. ભોગપદાર્થોનો પરાણે ત્યાગ કરવા વિષે હરિભદ્રસૂરિ નીચેનું દૃષ્ટાંત ટાંકે છે: નંદને ગાદીએથી ઉઠાડી ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો એ બધી વાત આવશ્યકસૂત્રમાં તે પ્રસંગે જણાવી છે. પછી જ્યારે બિંદુસાર રાજા થયો ત્યારે નંદનો સંબંધી સુબંધુ તેનો પ્રધાન થયો. તેને ચાણક્ય ઉપર સ્વાભાવિક દ્વેષ હતો. એટલે તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી રાજાનું મન ચાણક્ય તરફ અભાવવાળું કર્યું. ચાણક્ય બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. એટલે તેણે ધન વગેરેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી દીધી; તથા પોતે આહાર-ત્યાગપૂર્વક મૃત્યુ સ્વીકારવા ચાલ્યો ગયો. જતા પહેલાં

---

૧. લોચ

તેણે એક ડાબલીને બહુ બહુ જતનપૂર્વક પોતાના ઘરમાં પેટી-પટારા વગેરેમાં સાચવીને મૂકી. ચાણક્યના મૃત્યુ પછી સુબંધુએ ચાણક્યનું ઘર રહેવા માટે રાજા પાસેથી માગી લીધું. તેમાં પેલો મોટો પટારો બંધ જોતાં તેણે તેને ઉઘાડયો; તો તેમાં એક બીજી પેટી બરાબર બંધ કરેલી નીકળી. એમ અંદર અંદરની પેટી ખોલતાં છેવટે પેલી ડાબલી નીકળી. તે ખોલતાં તેમાંથી એક પ્રકારની ગંધ નીકળી, તથા એક કાગળ નીકળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, "આ ડાબલીની સુગંધ જે સૂંઘે, તેણે ત્યારથી માંડીને સ્ત્રી, પલંગ, આભૂષણ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન વગેરે સર્વ ભોગપદાર્થો ત્યાગવા, તથા કઠોર તપ આચરી સાધુના જેવું જીવન ગાળવું; નહીં તો તેનું મરણ થશે." સુબંધુએ એ બાબતની ખાતરી કરવા તે ડાબલીની ગંધ બીજા પુરુષને સુંઘાડી જોઈ, અને પછી તેને ભોગપદાર્થો ભોગવાવ્યા. તો તે તરત મરી ગયો. એટલે ત્યારથી માંડીને સુબંધુ બધા ભોગપદાર્થો તજી, કઠોર જીવન ગાળવા માંડયો. એવો પરાણે આચરેલો ત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી.

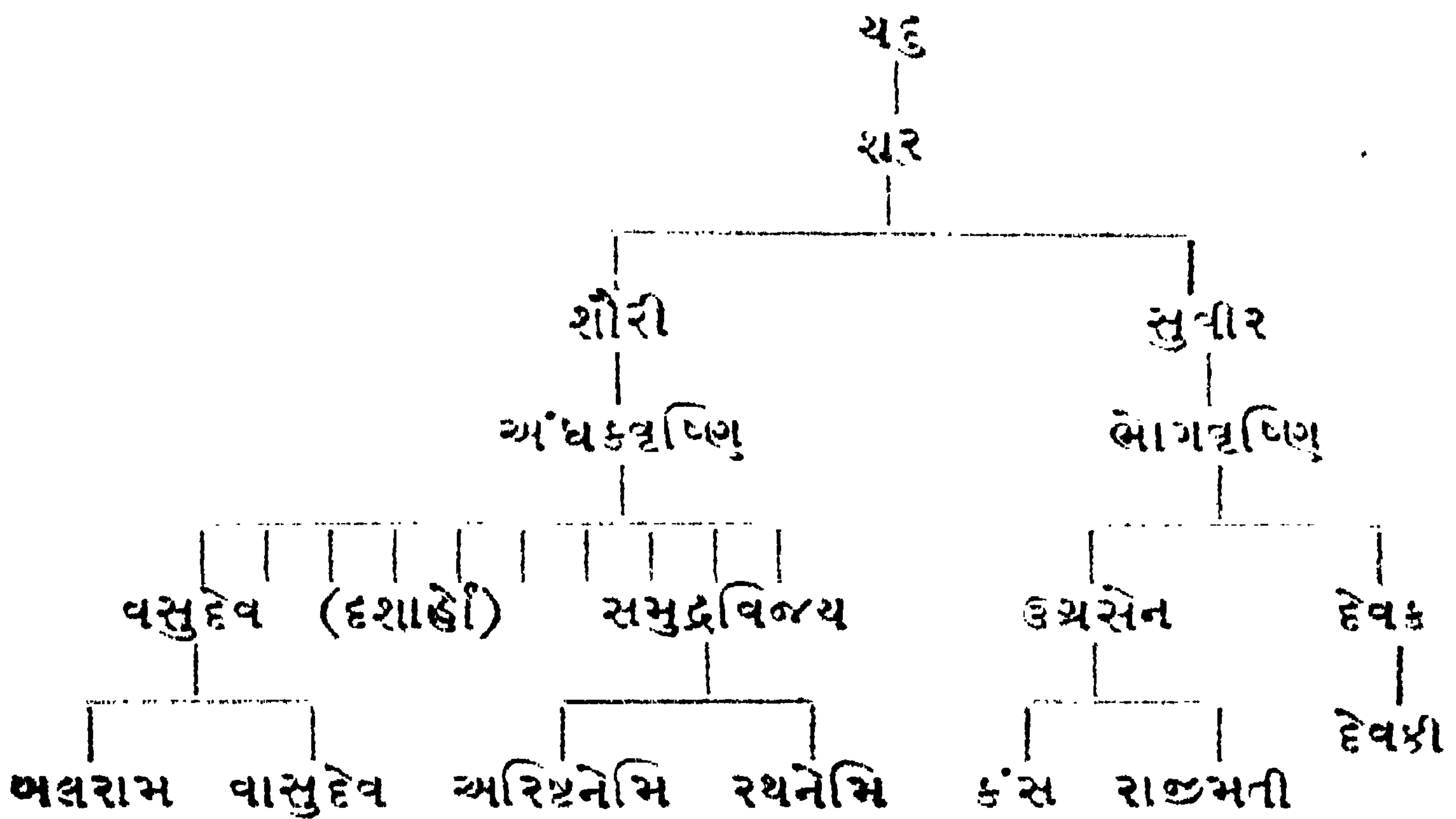
* * *

૬. ભોગો પ્રાપ્ત થયા હોય છતાં ત્યાગે તો સાચો સાધુ કહેવાય. તે વાકયની સામે શંકા ઉઠાવાય કે, કોઈ ગરીબ હોય, છતાં વિવેક–વૈરાગ્યથી કામભોગોનો ત્યાગ કરી સાધુ થાય, તો શું તેને ત્યાગી ન કહેવો? તેના જવાબમાં હરિભદ્રસૂરિ નીચેનું ઉદાહરણ ટાંકે છે: એક કઠિયારાએ સુધર્મસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. તે ભિક્ષા માગવા જતો ત્યારે લોકો કહેતા કે, 'ભાઈને મજૂરી કરવી પડતી હતી એટલે સાધુ થયા!' આથી ત્રાસી તેણે ગુરુને એ ગામ છોડી

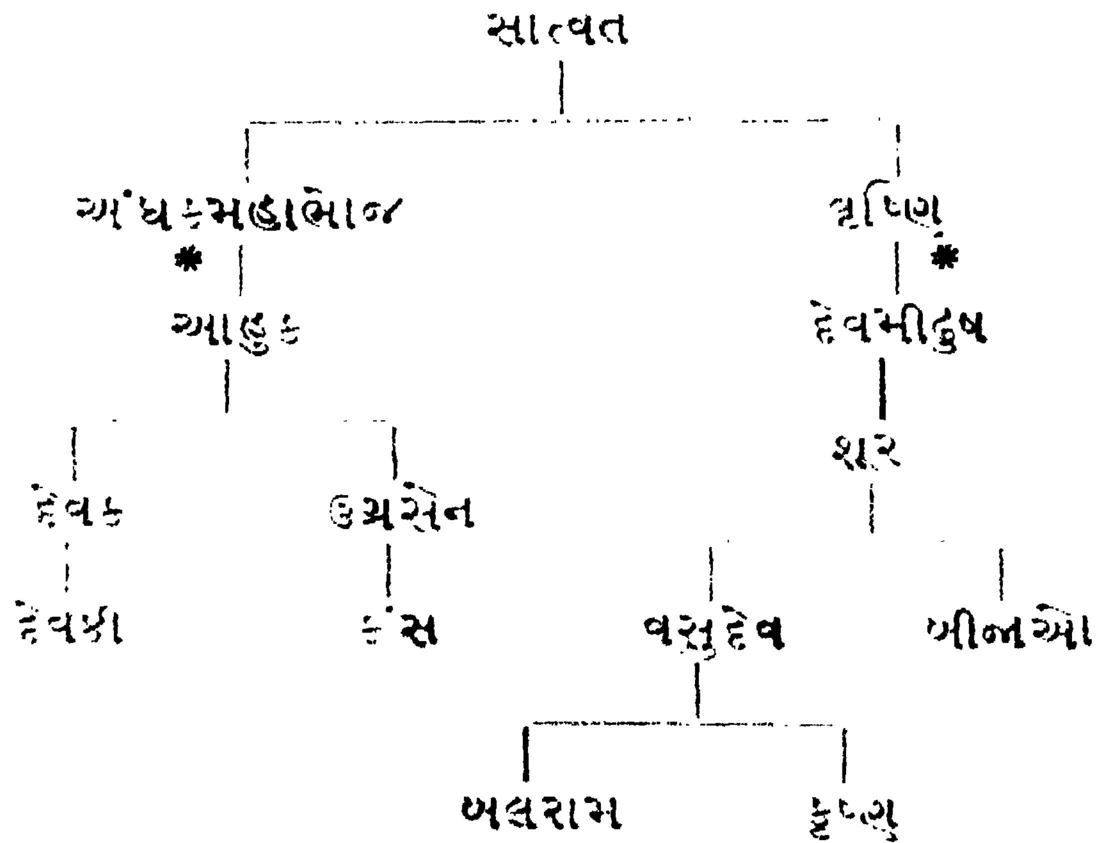
બીજે ગામ જવા વીનવ્યા. આ વાત અભયકુમારના જાણવામાં આવતાં તેણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને લોકોનું મોં બંધ કરવા એક યુક્તિ કરી. તેણે ત્રણ કરોડ રત્નોનો ઢગ કરાવીને નગરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે અભયકુમાર દાન આપવાનો છે. લોકો આવ્યા. તેણે કહ્યું: જે માણસ અગ્નિ, પાણી અને સ્ત્રી ત્રણનો સર્વથા ત્યાગ કરે, તેને હું આ ત્રણ કરોડ રત્ન આપીશ. ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે, ખાન, પાન અને સ્ત્રી એ ત્રણ રત્નો ભોગવવાનાં ન હોય તો આ રત્નો શું કરવાનાં? ત્યારે અભયકુમારે કહ્યું કે, તો પછી તમે આ કઠિયારાને કેમ ખીજવો છો? તે ગરીબ છે, છતાં તેણે તમારાં મુખ્ય ત્રણ રત્નોનો તો ત્યાગ કર્યો જ છે! એટલે લોકોને ભાન આવ્યું.

* * *

૭. રાજીમતી અને રથનેમિનું સગપણ સમજવા માટે યાદવોનું નીચેનું વંશવૃક્ષ ઉપયોગી થશે.

જૈનોના અરિષ્ટનેમિને બદલે વૈષ્ણવોમાં તો વાસુદેવ કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધારે મનાયું છે. પુરાણગ્રંથોમાં તેમની વંશાવળી આપવામાં આવી છે, તે જૈન વંશાવળી કરતાં તદ્દન જુદી છે.

* અંધક અને વૃષ્ણિ પછી કેટલી પેઢીઓએ આહુક અને દેવમીઢુષ આવ્યા તે વિષે તે વંશાવળીઓમાં બહુ ગરબડ છે.

આચાર

સંયમધર્મમાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, આંતર તથા બાહ્ય એવાં વિવિધ બંધનોમાંથી છૂટા થયેલા, પોતાનું તેમ જ બીજાનું પાપમાર્ગમાંથી રક્ષણ કરનારા, તથા મોક્ષરૂપી મહાન વસ્તુની ઇચ્છા કરનારા સાધુઓ માટે નીચેની વસ્તુઓ અનાચારરૂપ છે; માટે તેમણે તેમનો ત્યાગ કરવો. [૧]

૧. સાધુને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલી વસ્તુ.

૨. સાધુને નિમિત્તે ખરીદેલી વસ્તુ.

૩. જે વસ્તુ લેવા આવવા માટે સાધુને નિમંત્રણ આપ્યું હોય તેવી વસ્તુ.

૪. ગામ-પરગામથી સાધુને નિમિત્તે લાવીને રજૂ કરેલી વસ્તુ.

૫. રાત્રીભોજન.

૬. સ્નાન.

૭. સુગંધી પદાર્થો.

૮. માળાઓ (પુષ્પની).

૯. વીંજણો. [૨]

૧૦. સંઘરો (કરવો).

૧૧. ગૃહસ્થનાં વાસણ (માં ભોજન કરવું ઇ૦).

૧૨. 'કોને શું જોઈએ છે ?' એવી રીતે પૂછીને રાજાએ (દાનશાલાદિમાં) આપેલો આહાર, કે બીજી રીતનો પણ રાજાને ત્યાંનો આહાર (રાજપિંડ).

૧૩. હાડકાં, સ્નાયુ, ચામડી અને વાળ એ ચારને સુખ થાય તે રીતનું ચાર પ્રકારનું મર્દન.

૧૪. દાંત સાફ કરવા.

૧૫. ગૃહસ્થવિષયક સદોષ પડપૂછ; અથવા 'હું કેવો છું' એવું બીજાને પૂછયા કરવું.

૧૬. દર્પણાદિમાં શરીરને જોવું. [૩]

૧૭. દ્યૂત. અથવા ગૃહસ્થોને લગતી ધન-ધાન્યાદિ ઉપાર્જન કરવા વિષયક ચર્ચા.

૧૮. નાલિકા.[૧]

૧૯. છત્ર ધારણ કરવું.

---

૧. ચાલાકી કરીને પાસા ન નાખે માટે નળીમાં કે તેવા બીજા વાસણમાં પાસા હલાવીને નાખવાની શરતવાળું દ્યૂત.

૨૦. વૈદું.

૨૧. જોડા પહેરવા.

૨૨. અગ્નિ સળગાવવો. [૪]

૨૩. જેણે ઉતારો આપ્યો હોય તેને જ ઘેરથી ભિક્ષા લેવી (શય્યાતરપિંડ).

૨૪. બેસવા માટે માંચો વગેરે વાપરવાં.

૨૫. સૂવા માટે ખાટલો વગેરે વાપરવાં.

૨૬. ગૃહસ્થના ઘરની અંદર કે બે ઘરના આંતરાઓમાં બેસવું-સૂવું.

૨૭. શરીરનો મેલ ઉખેડવો વગેરે શરીર-સંસ્કાર. [૫]

૨૮. ગૃહસ્થની સેવાચાકરી.

૨૯. 'હું તમારાં જ જાતિકુલ વગેરેનો છું,' અથવા 'હું દાન આપવાને યોગ્ય બ્રાહ્મણાદિ જાતિનો છું'' એ પ્રકારે પોતાનાં જાતિ કુલ વગેરે કહીને ભિક્ષા મેળવવી.

૩૦. ઊનું કરેલું પણ પૂરેપૂરું નિર્જીવ (અચિત્ત) ન થયેલું એવું મિશ્ર કે સજીવ (સચિત્ત) પાણી પીવું.

૩૧. ભૂખ વગેરેના વેગથી પીડાતી વખતે,

પહેલાંની તે તે બાબતોનો ઉપભોગ કરતી વેળાની દશા યાદ કરવી[1].

૩૨. નિર્જીવ[2] નહિ થયેલો મૂળો.

૩૩. નિર્જીવ નહિ થયેલું આદુ.

૩૪. નિર્જીવ નહીં થયેલો શેરડીનો બટકો[3].

૩૫. સજીવ કંદ.

૩૬. સજીવ મૂલ.

૩૭. કાચાં (સજીવ) ફલ.

૩૮. કાચાં (સજીવ) બીજ. [૭]

૩૯. સજીવ સંચળ.

૪૦. સજીવ સૈંધવ.

૪૧. ,, સાંભર લૂણ.

૪૨. ,, રુમા લૂણ[4] (ખાણનું મીઠું).

૪૩. ,, સમુદ્રનું મીઠું.

૪૪. ,, ઊખર ખાર (ખારો).

---

૧. બધી જ ટીકાઓ 'आतुरशरणानि' એવો વિકલ્પે પાઠ લઈ, 'દોષાતુરને એટલે કે રોગાદિથી પીડિત થયેલાને શરણ આપવું' એવો અર્થ પણ કરે છે।

૨. સજીવ વનસ્પતિ બરાબર કપાવાથી કે રંધાવાથી નિર્જીવ થાય છે.

૩. બે પિરાઈ સુધીનો શેરડીનો ટુકડો સજીવ કહેવાય છે.

૪. 'રોમક ક્ષાર,' 'અમુક ખાસ ખાણનું મીઠું' એવા અર્થો ટીકાઓમાં છે.

૪૫. ,, કાળું લૂણ[1] (પર્વતમાં થતું). [૮]

૪૬. પોતાના વસ્ત્રને સુગંધી કરવા ધૂપ દેવો, અથવા રોગ ન થાય તે માટે ધૂમ્રપાન કરવું.

૪૭. આરોગ્યાદિને અર્થે વમનક્રિયા.

૪૮. બસ્તીકર્મ.

૪૯. જુલાબ.

૫૦. અંજન.

૫૧. દાતણ.

૫૨. શરીરે તેલ વગેરે ચોળવાં.

૫૩. શણગાર. [૯]

—આ બધું સંયમ અને તપમાં પરાયણ, તથા સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવાથી હલકા બનેલા, અને વાયુની પેઠે સર્વત્ર ફરનારા નિર્ગ્રંથ મહર્ષિએ ન આચરવું. [૧૦]

હિંસાદિ પાંચે પાપકર્મોનો ત્યાગ[2] કરનારા, મન-વાણી-કાયાનું દુષ્પ્રવૃત્તિમાંથી સંરક્ષણ કરનારા, છયે પ્રકારના જીવોને પીડા ન થાય તે માટે આત્મ-નિગ્રહ કરનારા, પાંચે ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખનારા,

---

૧. 'સૈન્ધવ લવણના પર્વતના એક ભાગમાં થતું.' —ટીકા. 'મેવાડમાં અમુક ખાણમાં થતું' એવો અર્થ પણ કરાય છે.

૨. મૂળમાં 'પરિજ્ઞા' શબ્દ છે. તેમાં 'જાણવું' અને 'ત્યાગવું' એમ બેનો સમાવેશ થાય છે.

બુદ્ધિમાન તથા સંયમપરાયણ[1] નિર્ગ્રંથ સાધુઓ સમય અનુસાર ગરમીના દિવસોમાં યથાશક્તિ તડકામાં ઊભા રહી 'આતાપના' લે છે; ઠંડીના દિવસોમાં ઉઘાડા શરીરે ઊભા રહે છે; અને વર્ષાના દિવસોમાં એક ઠેકાણે સંકોચાઈને રહે છે. એ રીતે તે સંયમી અને સમાધિયુક્ત મહર્ષિઓ ક્ષુધા–પિપાસા વગેરે પરીષહો (મુશ્કેલીઓ[2])ને ગણકાર્યા વિના, મોહને દૂર કરી, તથા શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગદ્વેષ રહિત રહી, સર્વ દુઃખોના નાશને અર્થે વિચરે છે. [૧૨–૩]

એ પ્રમાણે દુષ્કર વસ્તુઓ આચરીને, અને દુઃસહ વસ્તુઓ સહન કરીને કેટલાક દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; તો કેટલાક [તે ભવે જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. દેવલોકમાં ગયેલા પણ ત્યાંથી ચ્યુત થઈ, આર્ય દેશમાં સારા કુળમાં જન્મ પામી[3],] પૂર્વ કર્મોનો

૧. મૂળમાં 'ऋजुदर्शिनः' છે. હરિ૦ જણાવે છે કે, મોક્ષ પ્રતિ સીધો (ઋજુ) રસ્તો સંયમનો છે. તે સંયમને ઉપાદેય તરીકે જોનારા (દર્શિનઃ) એટલે કે, સંયમમાં પ્રતિબદ્ધ મુનિઓ તે ઋજુદર્શિન કહેવાય.

૨. ક્ષુધા, તૃષા, શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર, નગ્નતા, અરતિ (કંટાળો), સ્ત્રી, નિંદા, માર, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, વગેરે ૨૨ પ્રકારના પરીષહો માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૦–૫.

૩. ચોરસ કૌંસમાં [ ] મૂકેલો અર્થ ટીકાકાર હરિભદ્રસૂરિનો છે.

સંયમ અને તપથી નિઃશેષ ક્ષય કરી, મોક્ષમાર્ગને અનુસરી, તથા એ રીતે પોતાને સંસારગતિમાંથી તારી લઈ, સર્વથા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૪–૫]

નોંધ

ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ આ અધ્યયનના ક્રમનું સમર્થન કરતાં જણાવે છે કે, આગળના અધ્યયનમાં ધૃતિની વાત કરી; પરંતુ તે ધૃતિ શામાં દાખવવી, તે જણાવવા માટે અહીં આચારનું વર્ણન કર્યું છે. આ અધ્યયનનું મૂળ નામ 'ક્ષુલ્લિકાચાર' છે. ક્ષુલ્લક એટલે નાનું. અહીંયાં 'નાનું' એટલે શો અર્થ લેવો તે બાબતમાં ભદ્રબાહુસ્વામી પોતાની નિર્યુક્તિમાં [ગાથા ૧૭૯] જણાવે છે કે, અહીં 'અપેક્ષાએ નાનું' એવો અર્થ લેવો. એટલે કે, આગળ પાંચમા છઠ્ઠા અધ્યયનમાં વિગતવાર 'લાંબી' આચારકથા છે, તેના કરતાં આ 'ટૂંકી' છે.

'આચાર' શબ્દથી જૈન પરિભાષામાં શું સમજવામાં આવે છે તે જણાવતાં ભદ્રબાહુસ્વામી નિર્યુક્તિમાં [ગાથા ૧૮૧ ૯૦] જણાવે છે કે, આચાર પાંચ પ્રકારનો છે: દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, અને વીર્યાચાર. તેમાં દર્શનાચાર એટલે: ૧. નિઃશંકિતા, ૨. નિષ્કાંક્ષિતા, ૩. નિર્વિચિકિત્સા, ૪. અમૂઢદૃષ્ટિતા, ૫. સમાનધર્મીઓના ગુણમાં વૃદ્ધિ કરવી, ૬. તેમને ધર્મપાલનમાં સ્થિર કરવા, ૭.

તેમના ઉપર વત્સલતા રાખવી, અને ૮. ધર્મકથાદિ દ્વારા ધર્મનો પ્રચાર કરવો તે.*

જ્ઞાનાચાર એટલે: ૧. જે કાળે શાસ્ત્રાધ્યયન (સ્વાધ્યાય) થઈ શકે, તે કાળે જ કરવું; ૨. વિદ્યા આપનાર ગુરુ પ્રત્યે વિનયભાવ રાખવો; ૩. ગુરુનું બહુમાન કરવું; ૪. શાસ્ત્ર ભણતી વખતે જે તપકર્મ કરવાનું હોય (ઉપધાન) તે કરવું; ૫. જેની પાસેથી વિદ્યા મેળવી હોય તેનું નામ છુપાવી બીજું કહેવું નહીં; શાસ્ત્રમાં — ૬. શબ્દભેદ, ૭. અર્થભેદ, કે ૮. ઉભયભેદ — ન કરવા.

ચારિત્રાચાર: પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ પ્રમાણે ચિત્તસ્વાસ્થ્યપ્રધાન જે આઠ યોગો — વ્યાપારો — તેમનાથી યુક્ત રહેવું તે.

તપાચાર: બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા અનશન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બાર પ્રકારના તપનું ગ્લાનિરહિતપણે, યથા-શક્તિ, તથા બીજા કોઈ ફળની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના આચરણ કરવું તે.

વીર્યાચાર: ઉપરના છત્રીસે પ્રકારના આચારમાં બાહ્ય કે આભ્યંતર શક્તિ ચોર્યા વિના પરાક્રમ કરવું તે.

---

* વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૭૧, નોંધ ૩; તથા પા. ૧૯, નોંધ ૩

છ પ્રકારના જીવો

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે :

હે આયુષ્મન્! શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે નીચેનું અધ્યયન પોતાના જ્ઞાનના પ્રભાવથી જાણીને દેવમનુષ્યાદિને ઉપદેશ્યું છે; તથા પોતે પણ ભલે પ્રકારે આચર્યું છે. તે અધ્યયન ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી ચિત્તશુદ્ધિ કરાવનાર હોવાથી, તેને સાંભળવું અને વિચારવું અતિ શ્રેયસ્કર છે. તે આ પ્રમાણે છે :—

૧

જીવો છ પ્રકારના છે : ૧. પૃથ્વીકાયિક[1] જીવો, ૨. જળકાયિક જીવો, ૩. અગ્નિકાયિક જીવો, ૪.

---

૧. પૃથ્વીકાયિક એટલે કે પૃથ્વીરૂપી કાયા – શરીરવાળા જીવો.

વાયુકાયિક જીવો, ૫. વનસ્પતિકાયિક જીવો, અને ૬. ત્રસકાયિક[1] જીવો.

પૃથ્વી સજીવ છે; તથા જુદા જુદા અનેક જીવ-યુક્ત છે. સિવાય કે, અગ્નિ વગેરે શસ્ત્રથી તે નિર્જીવ થઈ હોય. તે જ પ્રમાણે પાણીનું પણ સમજવું, અગ્નિનું પણ સમજવું અને વાયુનું પણ સમજવું. વળી, ટોચકું વાવવાથી ઊગતી (અગ્રબીજ), મૂળ વાવવાથી ઊગતી (મૂળબીજ), પિરાઈ (ગ્રંથી) વાવવાથી ઊગતી (પર્વબીજ), ડાળ વાવવાથી ઊગતી (સ્કંધબીજ), બીજ વાવવાથી ઊગતી (બીજરુહ્), કે કોઈ બીજ વિના જ ઊગતી તૃણ, લતા વગેરે ભેદ-વાળી (સંમૂર્છિમ[2]) વનસ્પતિ પણ સજીવ છે તથા જુદા જુદા અનેક જીવયુકત છે. સિવાય કે, કુહાડી અગ્નિ વગેરે શસ્ત્રથી તે નિર્જીવ થઈ હોય.

---

૧. 'ત્રસ' એટલે કે 'ત્રસનશીલ' – દુઃખથી ત્રાસીને દૂર ખસી શકે તેવાં જંગમ શરીરવાળા જીવો તે ત્રસકાયિક

૨. મનુષ્ય વગેરે જંગમ પ્રાણીઓમાં પણ એવો ભેદ સ્વીકાર-વામાં આવ્યો છે, તે પછીના ફકરામાં આવશે. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, "સંમૂર્છિમ એટલે કે જેમનું કોઈ પણ બીજ પ્રસિદ્ધ નથી; એટલે કે — પૃથ્વી, વર્ષા વગેરેથી થતાં, તે તે પ્રકારનાં તૃણ વગેરે. અને તે નથી સંભવતાં એમ પણ નથી; કારણ કે બળેલી જમીનમાં પણ તે સંભવે છે."

ત્રસ પ્રાણો તો અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્છનજ, ઉદ્ભેદજ, ઉપપાતજ વગેરે[1] અનેક પ્રકારના સુપ્રસિદ્ધ છે. જે કોઈ પ્રાણીઓ સમજપૂર્વક સામા આવવું, પાછા વળી જવું, ગાત્ર સંકોચવાં, ગાત્ર ફેલાવવાં, અવાજ કરવો, ભ્રમણ કરવું, ત્રાસ પામવો, પલાયન કરવું, જવું, આવવું વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, તે 'ત્રસ' કહેવાય. તે જેવાકે, કૃમિ વગેરે બે ઇંદ્રિયવાળા જીવો, કુંથવા વગેરે ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા જીવો, પતંગ વગેરે ચાર ઇંદ્રિયવાળા જીવો, તેમજ ગાય, મનુષ્ય, નારકી, દેવ વગેરે પંચેંદ્રિય જીવો.

એ બધા પૃથિવી આદિ જીવો સુખાભિલાષી[2] છે. માટે એ સર્વે જીવોને જાતે કદી દુઃખ

---

૧. ઈંડામાંથી જન્મનાર પંખી વગેરે 'અંડજ'. 'પોતજ' એટલે બચ્ચારૂપે જ સીધા જન્મનારા હાથી વગેરે. 'જરાયુ' – ગર્ભની આજુબાજુનું આવરણ – તેનાથી વીંટાયેલા જન્મનારા ગાય વગેરે જરાયુજ. 'રસજ' – દહીં વગેરે રસોમાં થતા. 'સંસ્વેદજ' – પરસેવામાં થતા જૂ, માંકણ વગેરે. 'સંમૂર્છનજ' – તીડ, વગેરે (સ્રીસંયોગ વિના થતા). 'ઉદ્ભેદજ' – કશું ફોડીને થતા પતંગ વગેરે. ઉપપાતજ – એટલે દેવશય્યા કે નરકની ભીંતના ગોખમાં ગર્ભવાસાદિ વિના જ ઉત્પન્ન થતા દેવો અને નારકો.

૨. મૂળમાં તેને માટે 'પરમધર્મા' શબ્દ છે. હરિભદ્રસૂરિ તેનો અર્થ આ રીતે કરે છે : 'પરમ' એટલે કે સુખ, તે સુખરૂપી ધર્મવાળા એટલે સુખાભિલાષી.

ન આપવું, બીજા પાસે ન અપાવવું, કે કોઈ આપતો હોય તેને અનુમોદન ન આપવું; અને એવો નિશ્ચય કરવો કે, 'મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું જીવહિંસા નહિ કરું, નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. હે ભદન્ત[1]! ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસામાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું[2]; અને તે હિંસા કરનાર મારી જાતનો[3] ત્યાગ કરું છું.' [૧–૨]

'હે ભદન્ત! જીવહિંસામાંથી[4] વિરમવું એ પ્રથમ મહાવ્રત છે. હે ભદન્ત! હું સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાનો ત્યાગ કરું છું. કોઈ પણ પ્રાણ, પછી તે નાનો હો કે મોટો હો, અથવા તો સ્થાવર

૧. ગુરુને સંબોધન. ભવાન્ત, ભયાન્ત એવા અર્થ પણ કરાય છે.

૨. નિંદા પોતાની સાખે, અને ગર્હા ગુરુની સાખે કરાય.

૩. કરેલી હિંસામાંથી 'પાછો ફરવું' (प्रतिक्रमामि) કે, તે કરનાર જાતનો 'ત્યાગ કરવો' (व्युत्सृजामि) એનો અર્થ એ કે, તે હિંસામાં મારી જે અનુમતિ હતી તે હું પાછી ખેંચું છું.

૪. મૂળમાં 'પ્રાણાતિપાત' શબ્દ છે. હરિ૦ જણાવે છે કે, પ્રાણાતિપાત એટલે કોઈ પ્રાણનો સદંતર નાશ એટલો જ અર્થ નથી સમજવાનો; પરંતુ કોઈના પ્રાણને મહાદુઃખ આપવું તે પણ પ્રાણાતિપાત જ કહેવાય.

હો કે જંગમ હો, પણ હું જાતે તેની હિંસા નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને પણ અનુમતિ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું જીવહિંસા નહીં કરું, નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદન્ત! ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસામાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું; અને તે હિંસા કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

'હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારની જીવહિંસામાંથી વિરમવારૂપી પ્રથમ મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૩]

'હે ભદન્ત! અસત્ય બોલવામાંથી વિરમવું, એ બીજું મહાવ્રત છે. હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારની અસત્ય વાણીનો હું ત્યાગ કરું છું. ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હસવામાં હું જાતે અસત્ય નહીં બોલું, બીજા પાસે નહીં બોલાવું, કે કોઈ બોલતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું અસત્ય નહીં બોલું, નહિ બોલાવું, કે કોઈ બોલતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. હે ભદન્ત! ભૂતકાળમાં બોલેલા અસત્ય વચનમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું

છું, તેની ગર્હા કરું છું; અને તે અસત્ય બોલનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

'હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારના[1] અસત્ય બોલવામાંથી વિરમવારૂપી દ્વિતીય મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૪]

'હે ભદન્ત! માલિકે ન આપેલી વસ્તુ ચોરી લેવામાંથી વિરમવું એ ત્રીજું મહાવ્રત છે. હે ભદન્ત! હું સર્વ પ્રકારની ચોરીનો ત્યાગ કરું છું. ગામ[2], નગર કે અરણ્યમાં, થોડું, બહુ, નાનું,

---

૧. હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં જણાવે છે કે, અસત્યવચન ચાર પ્રકારનું છે: હોય તેનો પ્રતિષેધ કરવો; ન હોય તેનું ઉદ્ભાવન કરવું; હોય તેને અન્યથા કહેવું; અને ગર્હા કરવી (જેમ કે કાણાને કાણો કહેવો).

૨. હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં ગામ અને નગરની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે આપે છે: — ग्रसति बुद्ध्यादीन् गुणान् इति ग्रामः — બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો હ્રાસ કરે તે ગ્રામ. અને — नास्मिन् करो विद्यते इति नकरम् — જેમાં કોઈ જાતનો કર નથી તે નગર. યુરોપમાં જેમ જૂના વખતમાં શહેરો રાજા પાસેથી કર વગેરે બાબતમાં ખાસ સત્તાઓ મેળવતાં તેવું જ કાંઈક આ વ્યુત્પત્તિમાં સંઘરાયું છે.

ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા-છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયેલ ગૌતમધર્મ-સૂત્રમાં ગામડાને શાસ્ત્રાભ્યાસ તેમજ ધર્માનુષ્ઠાનનું કેંદ્ર માન્યું છે. શહેરમાં તો શાસ્ત્ર વાંચવું પણ નહિ એમ જણાવ્યું છે. તે કલ્પનામાં અને હરિભદ્રસૂરિની ગામડાની આ કલ્પનામાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

મોટું, સજીવ કે નિર્જીવ એવું (માલિકે) ન આપેલું કાંઈ પણ હું જાતે નહિ ચોરી લઉં, બીજા પાસે નહિ ચોરાવું કે કોઈ ચોરતું હશે તેને અનુમતિ પણ નહિ આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું (જાતે ચોરી) નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદન્ત! ભૂતકાળમાં કરેલી ચોરી-માંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે ચોરી કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

'હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારની ચોરીમાંથી વિરમવા-રૂપી તૃતીય મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૫]

'હે ભદન્ત! મૈથુનમાંથી વિરમવું એ ચોથું મહાવ્રત છે. હે ભદન્ત! હું સર્વ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ કરું છું. દૈવી,[૧] માનુષી કે પાશવિક કોઈ પણ પ્રકારના મૈથુનને હું જાતે નહીં સેવું, બીજા પાસે નહીં સેવરાવું, કે કોઈ સેવતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયાથી હું જાતે મૈથુન નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદન્ત! ભૂતકાળમાં સેવેલ મૈથુનમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું,

૧. અપ્સરા વગેરે સાથે.

તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે મૈથુન સેવનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

'હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારના મૈથુનમાંથી વિરમવારૂપી ચતુર્થ મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૬]

'હે ભદન્ત! પરિગ્રહના સંબંધથી વિરમવું એ પાંચમું મહાવ્રત છે. હે ભદન્ત! હું સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરું છું. થોડું, બહુ, નાનું, મોટું, સજીવ કે નિર્જીવ એવા કશાનો પણ હું જાતે પરિગ્રહ નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન–વાણી–કાયા એ ત્રણેથી હું જાતે પરિગ્રહ નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદન્ત! ભૂતકાળમાં કરેલ પરિગ્રહમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે પરિગ્રહ કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

'હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી વિરમવારૂપી પંચમ મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૭]

'હે ભદન્ત! રાત્રીભોજનથી વિરમવું એ છઠ્ઠું વ્રત[૧] છે. હે ભદન્ત! હું સર્વ પ્રકારના રાત્રીભોજનનો

૧. મૂળમાં પણ 'વ્રત' શબ્દ જ છે; 'મહાવ્રત' નથી.

ત્યાગ કરું છું. [1]ખાન, પાન, મેવો, મુખવાસ એ કશું હું રાત્રે નહીં ખાઉં, બીજાને નહીં ખવરાવું, કે કોઈ ખાતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન–વાણી–કાયા એ ત્રણેથી હું જાતે રાત્રીભોજન નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદન્ત! ભૂતકાળમાં કરેલ રાત્રીભોજનમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે રાત્રીભોજન કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

'હે ભદન્ત! સર્વ પ્રકારના રાત્રીભોજનથી વિરમવારૂપી છઠ્ઠા વ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૮]

'આ પ્રમાણે એ પાંચ મહાવ્રતો અને છઠ્ઠું રાત્રીભોજન-ત્યાગ-વ્રત એ બધાંને આત્મહિત (મોક્ષ)ને અર્થે સ્વીકારીને[2] હું વિહરું છું.' [૯]

સંયમ અને તપયુક્ત થઈને જૂના પાપકર્મનો હ્રાસ કરનાર તથા નવા પાપને ઊભું ન થવા દેનાર

---

૧. મૂળમાં એ ચાર માટે અનુક્રમે અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર શબ્દ છે.

૨. એટલે કે એ હિંસાત્યાગાદિ વ્રતો મોક્ષને અર્થે સ્વીકાર્યાં હોય તો જ વ્રતરૂપ છે; પરંતુ ચક્રવર્તીપણા વગેરેની ઇચ્છાથી સ્વીકાર્યાં હોય તો વ્રતાભાવરૂપ છે; કારણ કે, ચક્રવર્તીપણું ઇચ્છ્યું એટલે હિંસાદિને અનુમતિ આપી જ કહેવાય.—ટીકા.

ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણી, દિવસે યા રાતે, એકલાં કે બધાંની વચમાં, સૂતાં કે જાગતાં, જમીન, નદીકિનારો, શિલા, પથ્થર, રજયુક્ત શરીર, રજયુક્ત વસ્ત્ર, કે રજયુક્ત પાત્રાદિને હાથ, પગ, લાકડું, ડાંખળી, આંગળી, સળી કે સળીઓ વડે જાતે ન ખોતરે, ન ખણે, ન ખસેડે કે ન ભાગે; બીજા દ્વારા પણ તેમ ન કરાવે; કે કોઈ કરતું હોય તેને અનુમતિ પણ ન આપે. અને એવો નિશ્ચય કરે કે, 'મરતા સુધી, મન–વાણી–કાયા વડે પૃથ્વીજીવોને ત્રાસરૂપ એ બધું હું નહિ કરું, નહિ કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. હે ભદંત! ભૂતકાળમાં તેમ કર્યું હોય તેમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું; અને તેમ કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.' [૧૦]

એ જ પ્રમાણે જળકાય જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે પાણી, ઓસ, હિમ, ધૂમસ, કરા, ઝાકળ, વરસાદ, દદડતું કે ભીનું શરીર, વસ્ત્ર કે પાત્રાદિ, એ બધાને ન લૂછે, ન નિચોવે, ન ખંખેરે, ન ઝાટકે, ન તપાવે કે ન સૂકવે.[૧] [૧૧]

૧. બીજા મારફત ન કરાવવું, અનુમતિ ન આપવી, ભૂતકાળમાં કરેલામાંથી પાછા ફરવું વગેરે બધું પૃથ્વીકાયિકની પેઠે સમજી લેવું.

તે જ પ્રમાણે અગ્નિકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, અગ્નિ, અંગાર, ભરસાડ[1], ભડકો,[2] જ્વાળા, ઊંબાડિયું, શુદ્ધ અગ્નિ,[3] કે ગગનનો અગ્નિ (ઉલ્કા), એ બધાંને ન છાંટવાં, ન સંકોરવાં, ન પ્રજ્વલિત કરવાં કે ન હોલવવાં. [૧૨]

તે જ પ્રમાણે વાયુકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, ચામર, વીંજણો, પંખો, પાન, શાખા, પીંછાં, વસ્ત્ર કે મોં વડે પોતાના શરીરને કે બહારની (ગરમ) વસ્તુને ન ફૂંકવી, કે ન પંખો કરવો. [૧૩]

તે જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, બીજ, અંકુર, ફણગા, હરિયાળી, તેમના (સજીવ) ટુકડાઓ, કે તે બધાવાળી ચીજો, તથા ઈંડાં વગેરે કે જીવજંતુવાળાં લાકડાં વગેરે ઉપર ચાલવું નહિ, ઊભા રહેવું નહિ, બેસવું નહિ, કે સૂવું નહિ. [૧૪]

૧. મૂળ ‘मुर्मुर’ — विरलाग्निकणं भस्म । કોઈ કોઈ તણખાવાળી રાખ.

૨. તે બે માટે મૂળમાં अर्चिः અને ज्वाला એ બે શબ્દ છે. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, મૂળ અગ્નિથી છૂટી પડેલી જ્વાલા તે અર્ચિ:, અને મૂળ અગ્નિ સાથે જોડાયેલી હોય તે જ્વાલા.

૩. ‘ઈંધણાં વિનાનો’—ટીકા૦

તે જ પ્રમાણે ત્રસ જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, કીડો, પતંગ, કુંથવો કે કીડી વગેરેને હાથ, પગ, બાહુ, ઊરુ, ઉદર, માથું, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ, પગલૂછણિયું, રજોહરણ, ગુચ્છો, કુંડી,* દંડ, સૂવાનું પાટિયું, પીઠ ટેકવવાનું પાટિયું, શય્યા,[1] પથારી, કે તેવી કોઈ જગાએ આવી ચડેલાં જુએ, તો સાવધાનીથી વારંવાર જોઈ–તપાસીને વીણી કાઢે તથા એકાંત સ્થળમાં નાખી આવે; પરંતુ તેમને દબાવા–કચરાવા ન દે. [૧૫]

૨

જે માણસ કાળજીપૂર્વક નથી ચાલતો[2], કાળજીપૂર્વક નથી ઊભો રહેતો, કાળજીપૂર્વક નથી બેસતો, કાળજીપૂર્વક નથી સૂતો, કાળજીપૂર્વક નથી ખાતો, તથા કાળજીપૂર્વક નથી બોલતો તે ભૂત-પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે અને પાપકર્મ બાંધે છે; તથા તેનું કડવું ફળ તેને ભોગવવું પડે છે. [૧-૬]

---

* મળમૂત્રાદિ માટેની,

૧. રહેવા–સૂવાનું સ્થાન.

૨. મૂળમાં 'अयतं' શબ્દ છે. હરિ૦ જણાવે છે કે, 'અયત' એટલે 'શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે નહીં એવી રીતે' 'યત્ન – કાળજી વિના' એવો બીજો અર્થ દીપિકાકારે આપ્યો છે. 'આત્મનિગ્રહપૂર્વક નહીં એવી રીતે' એવો સામાન્ય અર્થ લેવાય.

તો પછી કેમ ચાલવું, કેમ ઊભા રહેવું, કેમ બેસવું, કેમ સૂવું, કેમ ખાવું, અને કેમ બોલવું, કે જેથી પાપકર્મ ન બંધાય ? [૭]

કાળજીપૂર્વક ચાલવું, કાળજીપૂર્વક ઊભા રહેવું, કાળજીપૂર્વક બેસવું, કાળજીપૂર્વક સૂવું, કાળજીપૂર્વક ખાવું, અને કાળજીપૂર્વક બોલવું. તો જ પાપકર્મ નહીં બંધાય. [૮]

ટૂંકમાં, સર્વ જીવોને પોતાના બરાબર ગણનારા અને જોનારા તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહી રહીને હિંસાદિ પાપકર્મો ન આચરનારા મનુષ્યને પાપકર્મ બંધાતું નથી. [૯]

પ્રથમ જ્ઞાન, અને પછી દયા — એ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે. જે અજ્ઞાની છે, તે શું આચરે, તથા હિત–અહિત કેમ કરીને જાણે ? જ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને જ 'કલ્યાણ શું છે' તથા 'પાપ શું છે', તે જાણી શકાય છે. તે બંનેને જ્ઞાની પાસેથી જાણીને, જે કલ્યાણકારી હોય તે આચરવું. [૧૦-૧]

જીવ કોણ છે અને અજીવ કોણ છે, એ જે નથી જાણતો, તે 'સંયમને[૧]' ક્યાંથી જાણવાનો હતો ? જેને જીવ તથા અજીવનું જ્ઞાન છે, તે જ સંયમને જાણી શકે છે. કારણ કે, જ્યારે જીવ અને

૧. સંયમ એટલે અહીં સંયમપ્રધાન મોક્ષમાર્ગ.

અજીવ એ બંને તત્ત્વોને જાણે છે, ત્યારે સર્વ જીવોની (પોતપોતાનાં કર્મને અનુરૂપ) અનેકવિધ ગતિને જાણે છે. જ્યારે જીવોની અનેકવિધ ગતિને જાણે છે, ત્યારે તેના કારણરૂપ પુણ્ય–પાપને, તેમજ બંધ–મોક્ષને પણ જાણે છે. જ્યારે પુણ્ય–પાપ તેમજ બંધ–મોક્ષને જાણે છે, ત્યારે તેને દૈવી તેમજ માનુષી ભોગોમાંથી નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તે દૈવી તેમજ માનુષી ભોગોમાંથી વિરક્ત થાય છે, ત્યારે તેમનો આંતર-બાહ્ય સંબંધ છોડી દે છે. જ્યારે તેમનો આંતર-બાહ્ય સંબંધ છોડી દે છે, ત્યારે માથું મૂંડાવી, ઘરબાર વિનાનો સાધુ થાય છે. જ્યારે માથું મૂંડાવી ઘરબાર વિનાનો સાધુ થાય છે, ત્યારે પાપકર્મોને રોકી ઉત્તમ ધર્મનું સેવન કરે છે. જ્યારે પાપકર્મોને રોકી, ઉત્તમ ધર્મનું (તપનું) સેવન કરે છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી એકઠી કરેલી કર્મરૂપી રજને[1] ખંખેરી નાખે છે.

૧ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી ઘાતિકર્મરૂપી ચાર કર્મોને. કર્મોના આઠ પ્રકાર છે: જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, દર્શનને આવરણ કરનારાં, મોહનીય, અંતરાય, વેદનીય, આયુષ, નામ (ગતિ, શરીર વગેરે નક્કી કરનાર) અને ગોત્ર. વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૨૨૬–૯. તેમાંથી પ્રથમ ચાર કર્મો 'ઘાતી' કહેવાય છે. કારણ કે, તે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ઘાત કરે છે.

જ્યારે અજ્ઞાનથી એકઠી કરેલી કર્મરજ ખંખેરી નાખે છે, ત્યારે તેને સર્વ વિષયક જ્ઞાન–દર્શન[1] પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તેને સર્વવિષયક જ્ઞાન–દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કેવલજ્ઞાની જિન, લોક તેમજ અલોકને[2] જાણી શકે છે. જ્યારે તે કેવલજ્ઞાની જિનને લોક તેમજ અલોકનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પોતાના મન–વાણી–કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, શૈલ જેવી નિશ્ચળ 'શૈલેશી' દશા પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે તે પોતાના મન–વાણી–કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, શૈલ જેવી નિશ્ચળ 'શૈલેશી' દશા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે બાકીનાં સર્વ કર્મોનો[3] ક્ષય કરી નિરંજન બની, લોકની ટોચે જવારૂપી 'સિદ્ધિ'ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે તે બાકીનાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, નિરંજન બની, લોકની ટોચે જવારૂપી 'સિદ્ધિ'-ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે લોકના માથા ઉપર જઈ, શાશ્વત સિદ્ધ બને છે. [૧૨-૨૫]

---

૧. સામાન્યબોધ તે દર્શન; અને વિશેષબોધ તે જ્ઞાન.

૨. લોકની બહારનું ખાલી આકાશ તે અલોક.

૩. આ દેહ ઉત્પન્ન કરનારાં આયુષ વગેરે કર્મો. જુઓ પા. ૪૭, નોંધ ૧. તેમાં જણાવેલાં આઠ કર્મોમાંથી છેવટનાં ચાર કર્મો. તેમને કેવલીકર્માંશ પણ કહે છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૯૨-૩.

સુખાસ્વાદક, સુખૈશી, ઊંઘણશી, તેમ જ ધો-માંજ[1] કર્યા કરનારા શ્રમણને સુગતિ દુર્લભ છે. પરંતુ તપોધન, સરળ બુદ્ધિવાળા, ક્ષમા અને સંયમમાં પરાયણ, તથા મુશ્કેલીઓથી ન દબાનારા શ્રમણને સુગતિ સુલભ છે. [૨૬-૭]

શ્રદ્ધાયુક્ત તથા પ્રયત્નશીલ શ્રમણે દુર્લભ શ્રમણપણું પામીને આ અધ્યયનમાં જણાવેલ છ જીવવર્ગોને દુઃખ થાય એવું કાંઈ ન આચરવું. [૨૮]

નોંધ

ગયા અધ્યયનમાં આચાર વિષે વાત કરી. પરંતુ જ્ઞાન વિના આચાર સંભવિત નથી. જ્ઞાન એટલે વસ્તુસ્વરૂપની સમજ. જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપ જાણ્યું નથી, ત્યાં સુધી આચાર કેવો ? તેથી આ અધ્યયનમાં વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવા જીવ અને અજીવ એ તત્ત્વોની સમજ આપી છે. આ અધ્યયનનું મૂળ નામ 'પડ્જીવનિકાય' છે. નિકાય એટલે વર્ગ. 'છ પ્રકારના જીવવર્ગો' એવો એનો અર્થ થયો. જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય તો જ 'શું કરવાનું છે' અને 'શા માટે કરવાનું છે' તે વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય. તેથી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ૨૩૩ મી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે, આ અધ્યયનને નીચેનાં નામો સમાન રીતે આપી શકાય: (૧) 'જીવાજીવા-

---

૧. તેને બદલે, 'ઉત્સુકતા વડે કાર્ય કર્યા કરનારો' એવો અર્થ પણ લેવાય છે.

ભિગમ' એટલે કે જીવ અને અજીવ તત્ત્વોની સમજ; (૨) 'આચાર' [કારણકે આમાં જીવના સ્વરૂપ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતો આચાર પણ વર્ણવ્યો છે]; (૩) 'ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિ' એટલે કે યથાવસ્થિત ધર્મનો ઉપદેશ; (૪) 'ચારિત્રધર્મ' (૫) 'ચરણ' અને (૬) 'ધર્મ'.

ભદ્રબાહુસ્વામીએ ૨૨૦ ઇત્યાદિ ગાથાઓમાં જીવના અસ્તિત્વ અને લક્ષણ વિષે જે ચર્ચા ચલાવી છે, તે બોધક છે, તથા જૈનધર્મમાં જીવનું સ્વરૂપ શું છે, તે જાણવાને ઉપયોગી છે. તે ઉપરની હરિભદ્ર સ્વામીની ટીકા પણ જોવા જેવી છે. એ બધી દલીલો અને ચર્ચાના વિસ્તાર માટે હરિભદ્રસૂરિકૃત 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય'માંના 'જૈનદર્શન પ્રકરણનો પં. બેચરદાસકૃત અનુવાદ (પા. ૫૬ ૬૦) જોવો.

ભિક્ષાચર્યા

ભિક્ષાકાળ પ્રાપ્ત થાય, એટલે આકુળ થયા વિના તથા આસક્તિરહિત-પણે નીચેના ક્રમે અન્નપાન શોધવા નીકળવું. [૧]

સમય

જે ગામમાં જે ઉચિત ભિક્ષાકાલ હોય, તે કાળે ભિક્ષા માગવા નીકળવું; અને સ્વાધ્યાયાદિના કાળમાં વિક્ષેપ ન પડે તેવી રીતે યોગ્ય સમયે પાછા ફરી જવું. અકાળનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય કાળે યોગ્ય ક્રિયા કરવી. [૨-૪]* વખત વિચાર્યા વિના અકાળે ભિક્ષા

* આ અધ્યયનમાં ફકરાને અંતે આવતા કૌંસમાં કોઈ ઠેકાણે શરૂઆતમાં જે બગડો મૂક્યો છે, તે મૂળમાં બીજા ઉદ્દેશકનો સૂચક છે. અનુવાદમાં બંને ઉદ્દેશક ભેગા કરી લીધા છે.

માગવા જાય, તો બહુ રખડવું પડે, પેટ પૂરતું ભિક્ષાન્ન ન મળે વગેરે કારણે પોતાને ત્રાસ થાય, એટલું જ નહીં પણ ગામના લોકો ઉપર પણ દ્વેષ-ભાવ ઊપજે. [૨-૫] માટે ભિક્ષાનો વખત હોય ત્યારે જ પુરુષપ્રયત્ન કરી ભિક્ષા માટે નીકળવું. તેમ છતાં પૂરતો આહાર ન મળે, તો પછી શોક ન કરવો, પણ તે વસ્તુને તપ સમાન ગણી સહન કરી લેવી. [૨-૬]

નીકળતાં પહેલાં

મળમૂત્રાદિથી પરવારીને જ ભિક્ષુએ ભિક્ષા માટે નીકળવું, જેથી તેમનો વેગ ધારણ કરી રાખવાનો પ્રસંગ ન આવે. તેમ છતાં પણ જો મળમૂત્રની હાજત થાય, તો તેને રોકવી નહીં, પણ યોગ્ય સ્થળ જોઈ, તે જગાના માલિકની રજા લઈ, જીવજંતુ વિનાને સ્થળે તે હાજત પૂરી કરવી. [૧૯]

કેવી રીતે ચાલવું

ગામ કે નગરમાં ભિક્ષા માગવા નીકળેલા ભિક્ષુએ ધીમે ધીમે તથા પ્રશાંત[1] અને અવ્યાક્ષિપ્ત ચિત્તે ચાલવું. તેણે પોતાના શરીર જેટલી લંબાઈ સુધીનો આગળનો રસ્તો જોતા જોતા તથા સજીવ બીજો, હરિયાળી, પાણી, માટી વગેરે કચરાય નહીં તે

1. 'પ્રશાંત ચિત્તે' એટલે મુશ્કેલીઓથી ડર્યા વિના; અને 'અવ્યાક્ષિપ્ત ચિત્તે' એટલે માર્ગમાં મળતાં સુંદર રૂપ, શબ્દ વગેરેથી ખેંચાયા વિના.

રીતે ચાલવું. ખાડા, (ઊંચીનીચી) વિષમ જગા, ઠૂંઠું, કાદવ વગેરે સ્થળોનો તેણે ત્યાગ કરવો; તથા પાણી વગેરેમાં થઈને જવા પથ્થર, લાકડું વગેરે ગોઠવી રાખ્યાં હોય તેના ઉપર થઈને ન જવું, કારણ કે ત્યાંથી ખસી પડે કે ગબડી પડે તો ત્યાં જે સ્થાવર કે જંગમ જીવો હોય તેમની હિંસા થાય. માટે બીજો માર્ગ લાંબો હોય તો પણ લાંબે રસ્તે જ કાળજીપૂર્વક જવું. પગ ઉપર સજીવ ધૂળ ચોંટી હોય, ત્યારે અંગાર, રાખ, ફોતરાં, કે છાણ વગેરેના ઢગલાને ઓળંગીને ન જવું. વરસાદ વરસતો હોય, ધૂમસ પડતું હોય, વંટોળ વાતો હોય, કે જીવજંતુ આમતેમ ઊડતા હોય, ત્યારે પણ તેમાં થઈને ન જવું. [૧-૮]

વેશ્યાના ઘર આગળ થઈને કદી ન જવું; કારણ કે ઇંદ્રિયનિગ્રહી બ્રહ્મચારીને પણ ત્યાં સ્ખલન થઈ જાય છે. તેવાં અસ્થાનો પાસે વારંવાર જનારને સંસર્ગવશાત્ પોતે લીધેલાં તમામ વ્રતોનો[1] ભંગ

1. હરિભદ્રસૂરિ અહીં 'વૃદ્ધવ્યાખ્યા' તરીકે નીચેનું કથન ટાંકે છે: વેશ્યામાં મન જવાથી અમૈથુનવ્રત ખંડિત થાય છે; વેશ્યાદિમાં ચિત્ત રાખી ભિક્ષા માટે જતાં જીવજંતુ કચરાવાથી હિંસા થાય છે; બીજે પૂછે ત્યારે છુપાવવા જતાં અસત્ય બોલવું પડે છે; વેશ્યાની રજા વિના તેના મુખનું દર્શન કરવું એ ચોરી છે, તથા તેનામાં મમતા કરવી એ પરિગ્રહ છે.

થવાની સ્થિતિ ઊભી થાય છે, તથા અંતે તેને પોતાના સાધુપણા ઉપર જ સંશય ઊપજે છે. આમ વેશ્યાદિના ઘર પાસે થઈને આવજા કરતાં દુર્ગતિ વધારનારા દોષોનો સંભવ જોઈને, મુમુક્ષુએ તેવાં સ્થાનોનો ત્યાગ કરવો. [૯-૧૧]

તે જ પ્રમાણે કૂતરો, તરતની વિયાયેલી ગાય, વકરેલો આખલો, ઘોડો (કે હાથી), બાળકોનું ક્રીડાંગણ, તેમ જ કલહ કે યુદ્ધ થતાં હોય તેવું સ્થાન–એ બધાંને પણ દૂરથી ત્યાગવાં. તે જ પ્રમાણે રાજા, મુખી, કોટવાળ વગેરેનાં છૂપી મંત્રણા વગેરેનાં સ્થાનોને પણ દૂરથી ત્યાગવાં. [૧૨,૧૬]

ચાલતાં ચાલતાં ગૃહસ્થોના ઘરનાં બારી-બારણાં, ભીંતમાં નવાં દીધેલાં ઠીંગડાં, કે ચણી લીધેલાં બાકાં, તથા પાણિયારાં વગેરે તરફ નજર કરતા કરતા ન જવું. [૧૫]

ગરીબને ઘેર જતો હોય કે તવંગરને ઘેર, પણ ભિક્ષુ ઉતાવળો ઉતાવળો ન જાય, બોલતો બોલતો ન જાય, હસતો હસતો ન જાય, બહુ ટટાર થઈને ન જાય, કે બહુ નીચો નમીને ન જાય; પરંતુ બહુ ખુશી દર્શાવ્યા વિના, કે ક્રોધાદિથી આકુળ થયા વિના, ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોની બાબતમાં દમતો દમતો જાય. [૧૩-૪]

કયે ઘેર ન જાય

નિષિદ્ધ[1] કુલોમાં ભિક્ષા માટે ન જાય; 'મારે ઘેર કોઈએ ભિક્ષા માટે ન આવવું', એવી જે ગૃહસ્થે મનાઈ કરી હોય, તેને ઘેર ન જાય; પોતાના જવાથી જેને અપ્રીતિ થતી હોય, તેને ત્યાં ન જાય; પરંતુ જેને ત્યાં જવાથી ઘરધણી ખુશી થાય તેમ હોય, તેને ત્યાં જાય. [૧૭] જ્યાં બારણું બહુ નીચું હોય, જ્યાં બહુ અંધારું હોય, તથા જ્યાં ભોંયરા જેવું હોય, ત્યાં પણ ન જાય; કારણ કે ત્યાં આંખ કામ કરી શકે નહીં, અને જીવજંતુ નજરે પડે નહીં. [૨૦] વળી જ્યાં બારણામાં પુષ્પો, બીજો વગેરે વેરાયેલાં પડ્યાં હોય, તથા જ્યાં આંગણામાં કરેલું નવું લીંપણ ભીનું હોય, ત્યાં પણ ન જાય. [૨૧] ભિક્ષુએ જ્યાં શુદ્ધ ભિક્ષા મળી શકે તેમ હોય ત્યાં

૧. 'નિષિદ્ધ કુલો બે પ્રકારનાં છે: થોડા વખત માટે નિષિદ્ધ; અને હંમેશને માટે નિષિદ્ધ. વૃદ્ધિ (જન્મ), મરણ આદિના સૂતકને કારણે નિષિદ્ધ બનેલાં કુલો એ પહેલા પ્રકારનાં; અને વાઘરી, ચમાર વગેરે હલકી જાતિનાં ઘર એ બીજા પ્રકારનાં.' હલકા વર્ણને ત્યાંથી ભિક્ષા ન લેવાનું કારણ હરિભદ્રસૂરિએ એ બતાવ્યું છે કે, 'તેથી જૈનશાસનની હલકાઈ થાય.' જે જૈનશાસન જાતિભેદ દૂર કરવા ઊભું થયું હતું; અને જે શાસનમાં હરિકેશી બલ, તેમ જ ચિત્ર સંભૂત જેવા ચાંડાળ સાધુઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે, તે શાસન પાછીના સમયમાં કેવી રીતે જાતિભેદ માનવા તથા પાળવા લાગ્યું, તે આ ઉપરથી સમજાશે.

જવું; અને ગરીબ ઘરો છોડીને મોટાં ઘરો તરફ જવાની દાનત ન રાખવી. [૨-૨૫

કેવી રીતે જવું

ભિક્ષા માગવા જતી વખતે કોઈને ત્યાં, ઘર આગળ, ઉપર થઈને જવા માટે છૂટું લાકડું, શિલા કે ઈંટાળો છૂટો મૂકેલો દેખાય, કે કાંઈ ખાડો કે પોલાણ દેખાય, તો તેના ઉપર થઈને ન જવું. [૬૫-૬]

વળી, ઘરમાં ભિક્ષુને જવાની જે હદ હોય તે વટાવીને બહુ અંદર સુધી ન ચાલ્યા જવું; પરંતુ દરેક ઘરની હદ જોઈ–વિચારીને તેટલી હદ સુધી જ જવું. તે હદમાં પણ જ્યાં ઊભા રહેવાથી નાહવાની જગા કે જાજરૂની જગા સુધી નજર પહોંચતી હોય ત્યાં ન ઊભા રહેવું; પણ યોગ્ય જગા જોઈ–તપાસીને પાણી વગેરેનો રસ્તો, તથા બીજ, હરિયાળી વગેરે સજીવ વસ્તુઓ કચરાય નહિ તે રીતે ઊભા રહેવું. [૨૪-૬]

ઊભા રહેતી વખતે પણ ઘરના આગળાને, પરિઘને કે બારણાને અઢેલીને ન ઊભા રહેવું. [૨-૯]

ઘરના બારણામાં કાંઈ પડદો કે વસ્ત્ર ટાંગેલું હોય કે કમાડ બંધ કરેલું હોય, તો એકદમ ઉઘાડવું નહિ; પરંતુ વિધિપૂર્વક 'ધર્મલાભ' વગેરે બોલી

પોતાની હાજરી જાહેર કરી, ઘરધણીની પરવાનગી મેળવીને તેમ કરવું. [૧૮]

બારણામાં ઘેટો, કૂતરો, વાછડો કે કોઈ બાળક હોય તો તેને ઓળંગીને કે ખસેડીને અંદર ન જવું. [૨૨]

સ્ત્રી વગેરેની આંખ સાથે આંખ મેળવવી નહિ; ઘરમાં અંદર સુધી નજર નાખવી નહિ; ઘરની વસ્તુઓ તરફ ફાટેલી આંખે જોવું નહિ; તથા કોઈ ઘરમાંથી કાંઈ પણ આહાર મળે નહિ તો બબડતા બબડતા નીકળવું નહિ. [૨૩]

ત્યાં આગળ બીજાં પણ જે નાનાંમોટાં પ્રાણીઓ આહાર માટે આવ્યાં હોય, તેમના તરફ સીધા ધસી જઈને તેમને ત્રાસ ન આપવો; પણ તેમને ત્રાસ ન થાય તે રીતે પ્રયત્નપૂર્વક જવું. [૨-૭]

વળી ત્યાં બીજા જે કોઈ શ્રમણો, બ્રાહ્મણો, કૃપણો કે દરિદ્રો અન્નપાન માગવા માટે ઊભા હોય, તેમને ઓળંગીને અંદર ન જવું; તેમજ દાતાની નજરે પહેલા ચડાય એવી રીતે પણ ન ઊભા રહેવું. પરંતુ પેલા લોકોને ભિક્ષા આપી દેવામાં આવે, કે તેમને ના કહેવામાં આવે અને તેઓ ચાલ્યા જાય, ત્યાં સુધી એકાંતમાં જઈને ઊભા રહેવું; અને ત્યાર પછી જ આગળ આવવું. નહિ તો પેલા બધા

શ્રમણાદિને કે અન્ન આપનારને અપ્રીતિ થાય; અને પોતાના ધર્મની હલકાઈ દેખાય. [૨,૧૦-૩]

ક્યા દાતા પાસેથી ન લે

ભિક્ષા આપવા આવનારી સ્ત્રી અન્નપાન ઢોળતી ઢોળતી આવતી હોય, કે બીજ, હરિયાળી વગેરે સજીવ વસ્તુઓને અસંયમીપણે કચરતી કચરતી આવતી હોય, તો તેની પાસેથી અન્નપાન ન લેવું. [૨૮-૯]

એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં નાખીને આપે, કે અગ્નિ વગેરે સચિત્ત વસ્તુઓ સંકોરીને કે ખોરીને આપે, કે પાણી હલાવીને આપે (અથવા આંગણામાં વર્ષાકાળે ભેગા થયેલા પાણીમાં ઊતરીને — તેને ડખોળીને આપે), તો તેને કહી દેવું કે એ અન્નપાન મારે નહિ ખપે. [૩૦-૧]

હાથ, ચમચો કે વાસણ ધોઈને આપે, તો પણ ના પાડવી; તેમજ નીંગળતે હાથે, ભીના હાથે, ધૂળવાળા હાથે, કાદવવાળા હાથે, કે ઊસ, હડતાલ, હિંગળોક, મનઃશિલા, અંજન, લવણ, ગેરુ, પીળી માટી, ધોળી માટી, ફટકડી, લોટ, ફૂશકા કે છૂંદા અથવા ચટણીવાળા હાથે આપે તો પણ ના પાડવી. આપનારનો હાથ, ચમચો કે વાસણ ચોખ્ખાં હોય, પણ સાધુને અન્ન આપવાથી ધોવાં પડે તેવાં થાય

તેમ હોય, તો તે અન્ન પણ નહિ લેવું. પરંતુ જે અન્ન આપવાનું છે તેના વડે જ હાથ વગેરે ખરડાયેલાં હોય, અને તે હાથ વગેરે સાધુને અન્ન આપવા માત્રથી તરત ધોવાં પડે તેમ ન હોય[1] તો તે અન્નપાન લેવું. [૩૨-૬]

બે જણ જમવા બેઠાં હોય, તેમાંનું એક જ ભિક્ષા આપવા બોલાવે, તો બીજાનો અભિપ્રાય જાણ્યા પહેલાં તે અન્ન ન લે. પરંતુ બંને જણનો અભિપ્રાય ભિક્ષા આપવાનો જ હોય, અને ભિક્ષાન્ન પણ દોષરહિત હોય તો લે. [૩૭-૮]

ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે તૈયાર કરેલી વસ્તુઓમાંથી, જ્યાં સુધી તે ખાઈ ન લે ત્યાં સુધી કાંઈ ન લેવું; પણ તે ખાઈ લે ત્યાર પછી વધ્યું હોય તો લેવું.

છેલ્લા મહિનાવાળી ગર્ભવતી સ્ત્રીને ભિક્ષા આપવાને નિમિત્તે બેસવું પડે કે ઊઠવું પડે તેમ હોય, તો તેને હાથે ન લેવું. બાળકને ધવરાવતી

૧. જો અન્નપાન આપ્યા પછી વાસણ ખાલી થઈ જાય, તો પછી તેને ધોવું જ પડે, અને તેનો દોષ સાધુને લાગે. પરંતુ, વાસણમાં થોડું બાકી રહ્યું હોય, તો પછી તરત ધોવાનું ન રહે, સામાન્ય ક્રમમાં જ ધોવાનું થાય. ટૂંકમાં, ખાવા વગેરેનું કામ ચાલુ જ હોય, તે દરમ્યાન ભિક્ષા મળે, તો જ ભિક્ષા આપનારને ભિક્ષા આપતા પહેલાં કે તરત પછી હાથ વગેરે ધોવાપણું પ્રાપ્ત ન થાય.

સ્ત્રી બાળકને રડતું મૂકીને ભિક્ષા આપવા ઊઠે, તો તે અન્નપાન પણ ન લેવું. [૩૯-૪૩]

શું શું ન લે

સાધુએ પોતાને ખપતું અન્નપાન જ લેવું. જેની બાબતમાં શંકા હોય તે ન લેવું. [૨૭-૪૪]

પાણીના ઘડા વડે ઢાંકેલું હોય, (પથ્થરની ચપટી) શિલા વડે ઢાંકેલું હોય, કે માટી વગેરેનો લેપ કરી બંધ કરી દીધું હોય, તેવું અન્નપાન, ઉપરની ચીજો ઉઘાડી-ઉખાડીને આપવા માંડે તો ન લેવું. [૪૫-૬]

જે ખાનપાન દાન માટે તૈયાર કર્યું હોય, પુણ્યને માટે તૈયાર કર્યું હોય, કે દીન–દરિદ્રો માટે તૈયાર કર્યું હોય, કે શ્રમણસાધુ માટે તૈયાર કર્યું હોય, તે અન્નપાનને તેવું જાણ્યા બાદ, આપે તો પણ ન લેવું. [૪૭-૫૪]

વળી જે અન્ન સાધુને ઉદ્દેશીને જ તૈયાર કર્યું હોય, ખરીદી આણ્યું હોય, તેવા અંશોના મિશ્રણવાળું હોય, સાધુને ઉતારે જ બહારથી આણીને રજૂ કરેલું હોય, ગૃહસ્થને પોતાને માટે તૈયાર થતું હોય તેમાં સાધુને આવ્યા જાણી ઉમેરેલું હોય, ઉછીનું આણ્યું હોય, કે મૂળથી જ ગૃહસ્થ

અને સાધુ એમ બંને માટે ભેગું રાંધેલું હોય, તે ન લેવું. [૫૫]

સાધુએ પ્રથમથી જ અન્ન વિષે પૂછી લેવું કે આ કોને માટે કે કોણે તૈયાર કરેલું છે. સાંભળીને નિઃસંશય શુદ્ધ લાગે તો લેવું. [૫૬]

જે અન્નપાન પુષ્પો, બીજો કે હરિયાળી સાથે ભેળસેળ થયેલું હોય, જે અન્નપાન પાણી ઉપર કે કીડિયારા ઉપર મૂકેલું હોય, કે અગ્નિ ઉપરથી અગ્નિને ખોરીને, સંકોરીને, ઓછો કરીને, વધારીને, ખૂબ સળગાવીને, કે હોલવી નાખીને આપવામાં આવતું હોય, તે સાધુએ ન લેવું. વળી જે અન્નપાન ઊભરાતું હોવાથી બીજા વાસણમાં કાઢી લઈને, કે તેમાં પાણી વગેરે છાંટીને, કે ચૂલા ઉપરના પાત્ર વડે જ કે તેમાંથી બીજા પાત્રમાં કાઢીને, કે તે પાત્રને નીચે ઉતારીને આપવામાં આવતું હોય, તેને પણ સાધુએ ન લેવું. [૫૭-૬૪]

જે અન્નપાન માળ ઉપર મૂકેલું હોય, અને સાધુને આપવા માટે નિસરણી, બાજઠ, પાટિયું કે માંચો ગોઠવીને કે ખીલા ઉપર ચડીને ઉતારવું પડે તેવું હોય, તે અન્નપાન પણ સાધુએ ન લેવું. કારણ કે ચડનાર જો સરકે તો નીચે પડે અને હાથપગ

ભાગે કે ત્યાં આગળના પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને તથા બીજા ત્રસ જીવજંતુને કચરે. [૬૫-૯]

નીલકમળ, અરવિંદ, કુમુદ, મોગરો કે અન્ય સજીવ પુષ્પ ચૂંટીને આપે; કે ચૂંટેલા પુષ્પને મસળીને આપે, તો તે પણ ન લેવું. [૨,૧૪-૭]

કંદ, મૂળ, ફળ, કાચાં કે કાપેલાં પાંદડાંનું શાક, તુંબડું[1] અને આદુ એ સજીવ હોય તો ન લેવાં. બજારમાં ઘણા દિવસ વેચવા માટે ખુલ્લું રહેવાથી ધૂળ વગેરેથી વ્યાપ્ત થયેલું એવું બધું, જેમકે સાથવાનો લોટ, બોરનો લોટ, તલસાંકળી (શષ્કુલી), ગોળની રાબ, પૂડા, મોદક વગેરે વસ્તુઓ પણ કોઈ આપે તો ન લેવી. વળી બહુ હાડકાંવાળું માંસ, બહુ કાંટાવાળી માછલી,[2] પનસ, ટિંબરવાં, બીલાં, શેરડીના બડવા, કઠોળની શીંગો

૧. મૂળમાં 'तुम्बाक' છે. 'આર્દ્ર તુલસી' એવો અર્થ બીજા લે છે, એમ હરિ૦ જણાવે છે. તે પોતે તેને માટે 'त्वग्मज्जान्तर्वर्ति' 'છાલ અને મજ્જાની વચ્ચેનું' (તુંબડું) એટલું જણાવે છે.

૨. હરિભદ્રસૂરિ અહીં પ્રસિદ્ધ માંસ અર્થ લે છે; જો કે, બીજાઓ અહીં 'વનસ્પતિ'નો અર્થ લે છે, એવું તે નોંધતા જાય છે. ઉપરાંતમાં તે જણાવે છે કે, આ માંસ લેવાનો પ્રસંગ કોઈ 'કાળ' આદિની અપેક્ષાથી (અર્થાત્ દુષ્કાળ કે રોગને વખતે) આવે.

વગેરે, જેમાં ખાવાનું થોડું હોય અને નાખી દેવાનું વધારે હોય, તે પણ ન લેવું. [૭૦-૪]

કમળકંદ, ભોંયકોળું, ધોળા–નીલા કમળના દંડ, કમલતંતુ, સરસવના ડાંડલા, એ બધાં સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવાં. વૃક્ષ, તૃણ કે હરિયાળીની કૂમળી કુંપળો પણ સજીવ[1] હોય ત્યાં સુધી ન લેવી. મગ વગેરેની ફળી પણ કાચી કે એક વાર શેકેલી હોવાથી સજીવ હોય તો ન લેવી. બાફીને નિર્જીવ ન કરેલ બોર, વાંસકારેલું કે શીવણ (શ્રીપર્ણી) ફળ ન લેવાં. તલપાપડી કે લીમડાનું ફળ પણ સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવું. ચોખાનો લોટ, તલનો લોટ, તથા સરસવનો ખોળ સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવો. કોહું, બિજોરું, મૂળો, કે મૂળાની કાતળી સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવી. તેમજ બોર વગેરેનાં ચૂર્ણ, જવ વગેરે બીજોનાં ચૂર્ણ, બહેડાં, રાયણાં વગેરે સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવાં. [૨,૧૮-૨૪]

તે જ પ્રમાણે સારુંનરસું પાણી જેમકે: ગોળ વગેરેનાં વાસણ ધોયેલું પાણી, કણકનું પાણી, કે ચોખાનું ધોવણ વગેરે તાજું–સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવું.

---

૧. સજીવ એટલે કે છરી વગેરે વડે બરાબર કપાઈને કે બફાઈને નિર્જીવ નહિ થયેલું.

પણ જોવાથી, જાણવાથી, ચાખીને, પૂછીને, કે સાંભળીને એમ ખાતરી થાય કે, આ લાંબા વખતનું ધોયેલું હોવાથી નિર્જીવ થયેલું છે, ત્યારે તેને લેવું. તે પણ બહુ ખાટું થયેલું, સડી ગયેલું કે તરસ છિપાવવાને યોગ્ય રહ્યું ન હોય તો ન લેવું. અજાણતાં લેવાઈ જાય તો પણ તેને પીવું નહિ કે બીજાને આપવું નહિ; પરંતુ એકાંત નિર્જીવ સ્થળમાં જઈને તેને નાખી આવવું. ઊનું પાણી હોય, તો પણ ત્રણ ઊભરા આવી નિર્જીવ થયેલું ન હોય તો ન લેવું. [૭૫-૮૧,૨-૨૨]

પ્રસંગવશાત્ અહીં કેફી પીણાંનો નિષેધ વર્ણવવામાં આવે છે. પોતાના યશનું સંરક્ષણ કરવા ઇચ્છનારા ભિક્ષુએ સુરા, મેરય વગેરે માદક રસો ન પીવા. કારણ કે કેવલી ભગવાને તેમનો પ્રતિષેધ કર્યો છે.[૧] 'કોઈ મને જોતું નથી' એમ વિચારી ચોરી-છૂપીથી જે ભિક્ષુ મદ્ય વગેરે પીવે છે, તેના દોષો હું કહું છું તે સાંભળો: તેનું વ્યસન દિવસોદિવસ વધતું જાય છે; તે જ પ્રમાણે તેનું છળકપટ અને જૂઠાણું પણ વધતું જાય છે; તેની અપકીર્તિ થાય છે; તેને

૧. મૂળમાં 'સસાક્ષિક' શબ્દ છે. એટલે કે, 'જેના સદા પરિત્યાગમાં કેવલી ભગવાન સાક્ષી છે' એટલે કે તેમણે જાતે જે બાબતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે તે.

નિર્વાણ–શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; અને વેશમાં સાધુપણું હોવા છતાં વસ્તુતાએ તેનું અસાધુપણું જ વધે છે. ચોરની પેઠે પોતાનાં દુષ્કર્મથી હંમેશાં ઉદ્વિગ્ન રહેતો તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ભિક્ષુ, મરણાંતે પણ ચારિત્રને આરાધી શકતો નથી; કે આચાર્યો અને સાધુઓની સેવા કરી શકતો નથી. ગૃહસ્થો પણ તેનું દુષ્ટ શીલ જાણી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. એ પ્રમાણે દુર્ગુણો આચરનારો અને સદ્‌ગુણોનો ત્યાગ કરનારો તે દુષ્ટ ચિત્તવાળો ભિક્ષુ મરણ પર્યંત તેવો જ રહે છે. [૨,૩૬-૪૧]

આમ કરવાને બદલે જે બુદ્ધિશાળી ભિક્ષુ મદ્ય વગેરે માદક પીણાં તેમજ ઘી વગેરે માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, અભિમાનરહિતપણે તપ આચરે છે, તેના અનેક સાધુપુરુષોથી પ્રશંસિત, વિપુલ તેમજ મોક્ષ-રૂપી અર્થવાળા કલ્યાણનું હું વર્ણન કરું છું તે તમે સાંભળો: તે સાધુ ગુણોની ઇચ્છા કરે છે, દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરે છે, અને આચાર્યો તથા સાધુઓની આરાધના કરે છે. ગૃહસ્થો તેને ઉત્તમ જાણી પૂજે છે; તથા મરણકાળે પણ તે ચારિત્રની જ આરાધના કરતો હોય છે. [૨,૪૨-૫]

જે ભિક્ષુ પોતે તપસ્વી ન હોવા છતાં તેવો દેખાવ કરે; વિદ્યા ભણ્યો ન હોય છતાં, તેવો

દેખાવ કરે; ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો ન હોય છતાં તેવો દેખાવ કરે; આચરણ દુષ્ટ હોવા છતાં સારા આચરણનો દેખાવ કરે; તેમજ પોતે ન જાણતો હોવાથી બીજાને પૂછે, અને તેનું સાંભળી લીધા પછી 'હું એમ જ જાણતો હતો' એમ કહી ખોટા ભાવનો દેખાવ કરે, તે મર્યા બાદ કિલ્બિષિક દેવ[1] થાય છે. અને પોતે શું કામ કરવાથી આવી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો તેનું તેને (દેવ હોવા છતાં) ભાન હોતું નથી. ત્યાંથી મર્યા બાદ તે બકરા જેવું બેં બેં બોલનારો બોબડો થાય છે; અથવા નરકયોનિ કે પશુપંખીની યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યાં બોધિ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર ભગવાને જૂઠ અને છેતરપિંડીના દોષો વર્ણવ્યા છે; માટે બુદ્ધિમાને તે બધાનો ત્યાગ કરવો. [૨,૪૬-૯]

અન્નપાન કેવી રીતે ખાવું ?

ભિક્ષા મેળવ્યા બાદ, ઉતારે આવ્યા વિના ત્યાં ને ત્યાં ખાવાની ઇચ્છા હોય, તો આ પ્રમાણે કરવું : કોઈ ખુલ્લી જગા કે ભીંતના મૂળ આગળની

૧. દેવમાં પણ સ્વામી, દાસ, અંત્યજ એવા વર્ગો છે. કિલ્બિષિક દેવો અંત્યજ જેવા છે. માયાવી, તેમજ સાધુ વગેરેની નિંદા કરનારો પુરુષ તે યોનિ પામે છે. જુઓ ઉત્તરાધ્યયન, ૩૬,૨૬૧-૫.

આચ્છાદિત જગા નિર્જીવ હોય તો માલિકની રજા મેળવી રજોહરણ વડે સાફ કરવી. પછી હાથ સાફ કરી, સંયમપૂર્વક ખાવું. ખાતાં ખાતાં હાડકું, કાંટો (માછલીનો), તૃણ, લાકડું કે કાંકરો આવી જાય તો તેને હાથ વડે કે મોં વડે ગમે ત્યાં ન ફેંકવું, પરંતુ તેને હાથમાં લઈ, કોઈ એકાંત નિર્જીવ જગા જોઈ, ત્યાં સાવધાનીથી નાખી આવવું. [૮૨-૬]

પરંતુ, પોતાને ઉતારે જઈને જ ખાવું હોય, તો અન્નપાન લઈને ઉતારે આવવું; અને બહાર કોઈ નિર્જીવ સ્થાન જોઈ–તપાસી, ત્યાં ઊભા રહી ભોજન તપાસી લેવું. પછી વિનયપૂર્વક અંદર પ્રવેશ કરી, રસ્તે જતાં આવતાં તેમજ અન્નપાન લાવવામાં દોષ થયા હોય તે યાદ કરી ગુરુ સમક્ષ તેની કબૂલાત કરી લેવી. પછી સરળ બુદ્ધિથી તેમજ અનુદ્વિગ્નપણે શું શું અન્નપાન કેવી રીતે મેળવ્યું તે ગુરુ આગળ નિવેદિત કરવું. પછી જે કાંઈ દોષો અજાણતાં થઈ ગયા હોય તે બદલ ક્ષમા વગેરે માગી લેવાં.

પછી ભિક્ષુએ સ્થિર તથા એકાગ્ર થઈને ચિંતવવું કે, તીર્થંકર જિનોએ મોક્ષની સાધનાને અર્થે દેહ ધારણ કરવા માટે સાધુને કેવી નિષ્પાપ આજીવિકા ઉપદેશી છે! પછી અર્હંતાદિને નમસ્કાર

કરી, એ વિધિ પૂરો કરી, જિનોની સ્તુતિ કરવી તથા સ્વાધ્યાય કરવો; અને પછી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેવી. વિશ્રાંતિ લેતાં લેતાં લાભની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે હિતકર ચિંતન કરવું કે, 'બીજા સાધુઓ મેં માગી આણેલા અન્નમાંથી જો કૃપા કરીને કાંઈક ગ્રહણ કરે, તો હું તરી જાઉં!' પછી યોગ્ય વખત થાય એટલે આચાર્યને આહાર લેવા વિનવવા. તે લે તો ઠીક છે; ન લે તો તેમની આજ્ઞાથી વડીલપણાના ક્રમથી અન્ય સાધુઓને સમાહિત ચિત્તે વિનંતિ કરવી. અને તેઓમાંનો જે કોઈ સ્વીકાર કરે તેની સાથે આહાર કરવો. કોઈ ન સ્વીકારે તો પછી એકલા જ ખાવા બેસવું. [૮૨-૯૬]

સારું અન્નપાન મળ્યું હોય, તો આચાર્ય વગેરે જોઈને માગી ન લે તે માટે તેને છુપાવવું નહિ. જે ભિક્ષુ તે રીતે પોતાના ગુરુને છેતરે છે, તેને બહુ પાપ લાગે છે. તે હંમેશાં અતૃપ્ત રહે છે અને નિર્વાણ પામતો નથી. કેટલાક કીર્તિના ઇચ્છુક ભિક્ષુઓ એવું કરે છે કે, ભિક્ષામાં મળેલી રસદાર સ્વાદુ વસ્તુઓ રસ્તામાં જ ખાઈ લે છે અને પછી વિવર્ણ તથા વિરસ આહાર લઈને ઉતારે આવે છે; જેથી બીજા શ્રમણો એમ માને કે, આ મુનિ તો સાચો આત્માર્થી છે, તથા લૂખાસૂકા આહારથી જ

સંતોષ માનનારો છે! આ પ્રમાણે પોતાની પ્રશંસા, સન્માન અને પૂજા થાય તે માટે તેઓ છેતરપિંડી આચરે છે, અને એમ કરીને બહુ પાપ બાંધે છે. [૨,૩૧–૫]

[હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.] બીજાઓને બતાવ્યા છતાં કોઈ સાધુ પોતાના આહારમાં ભાગ લેવા કબૂલ ન થાય, તો પછી ભિક્ષુએ એકલા જ ઉઘાડા મોંવાળા વાસણમાં સાવધાનતાપૂર્વક કશું વેરાય નહિ તે રીતે ખાવું. પોતાને ભિક્ષામાં કડવું, તીખું, ખાટું, ખારું, ગળ્યું, તૂરું જે કાંઈ મળ્યું હોય, તેને મોક્ષસાધનામાં ઉપયોગી એવા દેહને ટકાવવા પૂરતું ગણી, મધ કે ઘી જેવું (સ્વાદિષ્ટ) માનીને ખાઈ લેવું. રસયુક્ત હો કે વિરસ હો, મસાલેદાર હો કે મસાલા વિનાનું હો, લૂખું હો કે સ્નિગ્ધ હો, થોડું હો કે વધારે હો, તથા સાથવા બાકળા જેવી હલકી ચીજો હો — પણ ભિક્ષાજીવીએ ભિક્ષામાં મળેલી નિર્દોષ ચીજનો તિરસ્કાર ન કરવો. ભિક્ષા તરીકે (કોઈ જાતની આશા વગર) મફત દાન આપનાર પણ દુર્લભ છે; અને ભિક્ષામાં મફત મળેલી વસ્તુ વડે જ જીવનાર પણ દુર્લભ છે. એ બંને સુગતિના અધિકારી છે એમ હું કહું છું. [૮૨-૧૦૦]

ખાવા બેઠા પછી સાધુએ સારું કે નરસું બધું

જ અન્ન તળિયાઝાટક ખાઈ લેવું; વાસણમાં જરા પણ છાંડવું નહિ. [૨–૧]

ઉતારે આવીને ખાવાનું શરૂ કર્યા બાદ એમ લાગે કે, તે પૂરતું નથી, તો ક્ષુધાની અનિવૃત્તિ જેવા સબળ કારણે પૂર્વોક્ત વિધિથી ફરી ભિક્ષા માગવા જવું. જો કે, તે વખતે ભિક્ષા માગવાની વેળા વીતી ગઈ હોવી ન જોઈએ. [૨,૨–૩]

ગૃહસ્થના ઘરમાં પુષ્કળ ખાનપાન હોય, અને તે પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય. છતાં તે આપવાની ના પાડે, તો તેના ઉપર ગુસ્સે ન થવું; માત્ર એટલું જ વિચારવું કે, 'જેવી તેની મરજી.' [૨,૨૭-૮]

સ્ત્રી કે પુરુષ, નાનો કે મોટો, ભક્તિભાવપૂર્વક વંદન કરે ત્યારે તેની પાસે કંઈ ન માગવું. અને માગ્યા છતાં ન આપે, તો 'ફોગટના નમસ્કાર કરે છે!' એવી કઠોર વાણી ન સંભળાવવી. કોઈ વંદન ન કરે તેથી ગુસ્સે ન થવું; કે કોઈ વંદન કરે તેથી આનંદિત પણ ન થવું.

એ પ્રમાણે ભિક્ષા માગનારનું શ્રમણપણું અખંડિત રહે છે.* [૨,૨૯-૩૦]

* આ અધ્યયનની ઘણી વિગતો આચારાંગસૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના પ્રથમ 'ભિક્ષા' અધ્યયન જેવી છે. ત્યાંની કેટલીક સંદિગ્ધ બાબતો અહીં વધુ સ્પષ્ટ કરેલી છે, એટલું વિશેષ છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક પા. ૮૩ ઇ૦.

મહાચાર

ગામ બહાર ઉદ્યાનમાં ઊતરેલા કોઈ જ્ઞાનવંત, શ્રદ્ધાયુક્ત, સંયમી, તપસ્વી અને શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્યને રાજા, રાજાના પ્રધાનો, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયાદિઓએ ભેગા થઈ, હાથ જોડીને પૂછ્યું કે, આપનો આચાર-વિધિ શો છે? તેના જવાબમાં તે ઇંદ્રિયનિગ્રહી, તથા સર્વભૂતપ્રાણીના હિતમાં તત્પર આચાર્યે ગૂંચાયા વિના તે બધાને આ પ્રમાણે કહ્યું:

ધર્મરૂપી અર્થની કામનાવાળા નિર્ગ્રંથ સાધુઓનો જે કઠોર અને મુશ્કેલ આચારવિધિ છે, તે હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહી સંભળાવું છું. મુમુક્ષુને માટે એવો આચારવિધિ બીજે ક્યાંય દર્શાવવામાં આવ્યો

નથી. નાના, મોટા, રોગી એમ બધા નિર્ગ્રંથોને જે ગુણો અખંડિતપણે પાળવા પડે છે, તે આ પ્રમાણે છે. તે અઢાર સ્થાનમાંથી કોઈ પણ એકમાં સ્ખલન પામનારો સાધુ નિર્ગ્રંથ મટી જાય છે. [૧-૭]

૧. તે અઢારમાં પ્રથમ અહિંસા છે, એમ મહાવીર ભગવાને જણાવ્યું છે. તે ભગવાને અહિંસાનું બહુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વિચાર્યું છે, અને સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને દુઃખ ન થાય તે રીતે આત્મનિગ્રહી રહેવાનું ઉપદેશ્યું છે. જગતમાં નાનાં મોટાં સ્થાવર કે જંગમ જે કોઈ પ્રાણીઓ છે, તે બધાં જીવવા ઇચ્છે છે, મરવા ઇચ્છતાં નથી. માટે જાણતાં કે અજાણતાં, પોતે કે બીજા મારફતે તેમની હિંસા ન કરવી. [૮-૧૦]

૨. પોતાને માટે કે બીજાને માટે, ક્રોધથી કે ભયથી, કોઈ કારણે બીજાને પીડાકારી એવું અસત્ય જાતે ન બોલવું, કે બીજા પાસે ન બોલાવવું. આ લોકમાં સર્વ સાધુપુરુષોએ અસત્ય વચનની નિંદા કરી છે. કારણ કે તે, બધાં ભૂતપ્રાણીઓના વિશ્વાસનો ભંગ કરવારૂપ છે. માટે અસત્ય વચન કદી ન બોલવું. [૧૧-૨]

૩. સંયમી પુરુષો નાની કે મોટી, સજીવ કે નિર્જીવ એવી કોઈ વસ્તુ—અરે દાંત ખોતરવાની સળી

પણ, માલિકને પૂછ્યા વિના લેતા નથી; એટલું જ નહિ પણ બીજા પાસે લેવરાવતા નથી, અને કોઈ લેતો હોય તેને અનુમતિ પણ આપતા નથી. [૧૩-૪]

૪. મૈથુનને સર્વ પ્રમાદનું મૂલ, અસેવ્ય, અધર્મનું મૂળ કારણ, મહાદોષોનો સમૂહ તથા ઘોર કર્મોના હેતુરૂપ જાણી મુનિઓ તેને સેવતા નથી; તેમજ તેને સર્વ પ્રકારના ચારિત્રને છિન્નભિન્ન કરનારું જાણી તેની નજીક પણ જતા નથી. [૧૫-૬]

૫. જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરની આજ્ઞાનું અનુસરણ કરનારા સાધુઓ સજીવ કે નિર્જીવ મીઠું, તેલ, ઘી, ગોળ[1] જેવી વસ્તુઓનો પણ બીજી ટંક સુધી સંઘરો રાખતા નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે કરવું એ લોભની શરૂઆત જ છે. તેમ કરનારો સાધુ ગૃહસ્થ જેવો જ છે, ત્યાગી નથી. સાધુઓ વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ, અને રજોહરણ રાખે છે, તે સંયમ અને લજ્જાના નિવારણ અર્થે જ હોય છે. જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને તેવા કારણસર રાખેલી વસ્તુને પરિગ્રહ નથી કહ્યો; પરંતુ આસક્તિ—મમતા ને જ પરિગ્રહ કહેલ છે. સાધુપુરુષો તે અનુસાર, ઉચિત ક્ષેત્ર-કાળને સમજી, જીવાદિના સંરક્ષણાર્થે શાસ્ત્રોક્ત સાધનસામગ્રી રાખે છે, પરંતુ તેમાંય તેઓ મમત્વ

૧. મૂળમાં 'ફાણિત' એટલે કે 'પ્રવાહી ગોળ' છે.

નથી કરતા. એટલું તો શું, તેઓને પોતાના શરીરમાં પણ મમતા હોતી નથી. [૧૭–૨૧]

૬. સર્વ તીર્થંકરોએ આ હંમેશનું તપકર્મ કેવું વર્ણવી બતાવ્યું છે કે, નિર્વાહ પૂરતું જ[1] દેહનું પાલનપોષણ કરવું, અને દિવસ દરમ્યાન[2] જ ખાઈ લેવું! સ્થાવર તેમજ જંગમ એવા કેટલાય સૂક્ષ્મ જીવો રાત્રે દેખાતા નથી; તે વખતે તેમની હિંસા કર્યા વિના કેવી રીતે ખાઈ શકાય? આ ભોજન સજીવ પાણીવાળું છે કે નહિ, બીજયુક્ત છે કે નહિ, અંદર જીવજંતુ પડ્યા છે કે નહિ વગેરે બાબતો દિવસે નીરખી શકાય; પરંતુ રાત્રે તે બધું કેમ કરીને દેખી શકાય? આવા બધા દોષો જોઈને જ મહાવીર ભગવાને કહ્યું છે કે, નિર્ગ્રંથે કોઈ પ્રકારનો આહાર રાત્રે ન કરવો. [૨૨-૫]

૭. સુસમાહિત ચિત્તવાળા સંયમી પુરુષો પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસા મન–વાણી–કાયાથી જાતે કરતા નથી, બીજા પાસે કરાવતા નથી, કે કોઈ કરતું હોય તેને અનુમતિ પણ આપતા નથી. પૃથ્વીકાય

૧. "यावत् लज्जासमा वृत्तिः" — એટલે કે સંયમનું પાલન (લજ્જા) થઈ શકે તેટલું જ દેહનું પાલનપોષણ.

૨ મૂળમાં તો 'एकभक्तं च भोजनम्' એવું જ છે. પણ હરિભદ્રસૂરિ 'દિવસ દરમ્યાન જ ખાઈ લેવું' એવો અર્થ લે છે.

જીવોની હિંસા કરવાની સાથે સાથે તેને આધારે રહેલા બીજા નજરે ન દેખી શકાય તેવા જીવજંતુની પણ હિંસા થાય છે. માટે એ દોષને દુર્ગતિ વધારનારો જાણી, સાધુ પૃથ્વીકાયની હિંસા યાવજ્જીવ છોડી દે છે. [૨૬–૮]

૮. એવું જ જળકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ જાણવું.

૯. તે જ પ્રમાણે સાધુ પુરુષો પાપજનક અગ્નિ સળગાવવાની પણ ઇચ્છા નથી કરતા. કારણ કે અગ્નિ બધા જીવોનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે. વળી તે શસ્ત્ર, ઉપર-નીચે-આસપાસ એમ બધી દિશામાં વિનાશ કરતું હોવાથી સર્વથા અગ્રાહ્ય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિને ભૂતપ્રાણીઓનો વિનાશક જાણી, સાધુ પુરુષ ઠંડીનું નિવારણ કરવા તેના વડે તાપતા પણ નથી. [૩૨–૫]

૧૦. તેવું જ વાયુનું પણ છે. સાધુ પુરુષો પંખા વડે, પાન વડે, કંબલ વડે કે બીજી કોઈ વસ્તુ વડે પવન નાખવાની કે બીજો કોઈ નાખે એની ઇચ્છા સુધ્ધાં કરતા નથી. [૩૬–૯]

૧૧. સાધુ પુરુષો વનસ્પતિકાયિક જીવોની પણ મન–વાણી–કાયાદિથી હિંસા કરતા નથી.[1] [૪૦–૨]

---

૧. બાકીનું બધું ૭ મુજબ સમજી લેવું.

૧૨. તે જ પ્રમાણે સાધુપુરુષો જંગમ (ત્રસ) જીવોની પણ હિંસા કરતા નથી.[1] [૪૩-૫]

૧૩. ઋષિઓ સ્વીકારવા યોગ્ય આહાર, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્રનો જ સ્વીકાર કરે છે; જે સ્વીકારવાને યોગ્ય નથી તેનો ત્યાગ કરે છે. જે ખાનપાનાદિ સાધુઓને નિમંત્રણ કરીને આપ્યાં હોય, તેમને માટે ખરીદીને આણ્યાં હોય, તેમને ઉદ્દેશીને તૈયાર કર્યાં હોય, કે તેમની પાસે લાવીને રજૂ કર્યાં હોય, તેમનો તે સ્વીકાર નથી કરતા. કારણ કે તેવી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરનાર, તે નિમિત્તે થતી જીવહિંસાને અનુમતિ જ આપે છે. માટે ધર્મજીવી મહાપુરુષો તેવી વસ્તુઓનો સ્વીકાર નથી કરતા. [૪૬-૯]

૧૪. સાધુપુરુષો ગૃહસ્થનાં વાસણોમાં[2] અન્નપાન નથી ખાતા. તેમ કરનાર આચારથી ભ્રષ્ટ થાય છે. કારણ કે, તે વાસણોને પછીથી ગૃહસ્થ સજીવ પાણીથી ધુએ, અને તે પાણી બહાર નાખે, ત્યારે જીવહિંસા થાય. કેવળજ્ઞાનીઓએ તેમાં એવો દોષ દીઠો છે. ગૃહસ્થનાં વાસણમાં જમતાં પહેલાં તેમજ

૧. આ બાર, સાધુના 'મૂળગુણો' કહેવાય છે. હવે પછીના ૧૭ 'ઉત્તરગુણો' કહેવાય છે.

૨. 'કાંસાના, તેમજ કુંડમોદાદિ (કૂંડું વગેરે ?) માટીનાં વાસણોમાં' એમ મૂળમાં છે.

પછી (તે વાસણ ધોતાં-કરતાં) થતી હિંસાને કારણે નિર્ગ્રંથો તેમનાં વાસણોમાં જમતા નથી. [૫૦-૨]

૧૫. સાધુપુરુષો ભદ્રાસન, સાંગામાંચી, ઢોલિયા અને ખાટલા વગેરેમાં બેસતા—સૂતા નથી. કારણ કે તે બધી વસ્તુઓ અંધકારના આશ્રયરૂપ હોઈ, ત્યાં જીવજંતુ વગેરે બરાબર જોઈ-તપાસી શકાતાં નથી. [૫૨-૫]

૧૬. સાધુપુરુષ ભિક્ષા માગવા જતી વખતે ગૃહસ્થને ઘેર બેસતા નથી. એ અનાચાર જે આચરે છે, તેના જ્ઞાનનો સત્વર લોપ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. ગૃહસ્થની સ્ત્રી સાથે પરિચય વધતાં સાધુનું બ્રહ્મચર્યવ્રત જોખમમાં મુકાય છે; અનુરાગવાળી સ્ત્રી તેને નિમિત્તે ખાસ ખાવાનું બનાવે છે તેથી તેમાં થતી હિંસાનો તે ભાગી થાય છે; એક સાધુ ઉપર પ્રીતિ થવાથી બીજા માગવા આવનારાઓને માટે આપોઆપ તે ઘરનું બારણું બંધ થાય છે; અને ગૃહસ્થને પણ પોતાની સ્ત્રીનું કે સાધુનું આચરણ દેખી ગુસ્સો ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે સાધુનાં ઇંગિત દેખી, ગૃહસ્થની સ્ત્રી તેનો ભાવ સમજી લઈ, કાંતો તેનો તિરસ્કાર કરે છે, અથવા તો તેને વધુ લોભાવે છે. આમ કુશીલની વૃદ્ધિ કરનાર આ સ્થાનનો સંયમીએ ત્યાગ કરવો. અલબત્ત, અત્યંત

વૃદ્ધ, રોગિષ્ઠ કે ઉત્કટ તપસ્વી એ ત્રણમાંનો કોઈ (થાક ઇત્યાદિના કારણે) ગૃહસ્થને ઘેર બેસે તો દોષ નથી. [૫૬-૯]

૧૭. રોગી કે નીરોગી કોઈ પણ સાધુ જો સ્નાનની કામના કરે કે તેને સેવે, તો તેના આચાર અને સંયમનો હ્રાસ થાય છે. જમીનની ફાટ-ચિરાડોમાં અનેક સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ હોય છે. ભિક્ષુ ભલે નિર્જીવ જળથી સ્નાન કરતો હોય, પરંતુ તે પાણી પેલી ફાટોમાં જતાં ત્યાંનાં જીવજંતુને ત્રાસ થાય છે અથવા તેમનો નાશ થાય છે. માટે સાધુઓ તો ઠંડા કે ઊના પાણીથી મરતા સુધી ન નાહવાનું ઘોર વ્રત આચરે છે. તેઓ પાણીથી નાહતા નથી એટલું જ નહિ, પણ લોધ્ર, પદ્મ વગેરેના લેપ દ્વારા પણ શરીર-સફાઈ કરતા નથી. [૬૦-૩]

૧૮. નગ્ન રહેનારા, માથું મુંડાવનારા, વાળ તથા નખ વધવા દેનારા, તથા મૈથુનથી નિવૃત્ત થયેલા સાધુને આભૂષણોનું શું પ્રયોજન છે? શરીરની ટાપટીપ અને શણગારથી ભિક્ષુને જે કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી તે ઘોર અને દુસ્તર સંસાર-સાગરમાં પડે છે. માટે બહુ દોષવાળા એ શણગાર વગેરેનો સાધુપુરુષો સ્વીકાર કરતા નથી. [૬૪-૬]

આ પ્રમાણે અમોહદર્શી, તપપરાયણ તથા સંયમ અને આર્જવ યુક્ત સત્પુરુષો પોતાના આત્મા ઉપરથી પૂર્વે કરેલાં કર્મોના લેપો ઉખેડતા જાય છે, તથા નવાં પાપકર્મો આચરતા નથી. સદા ઉપશાંત રહેનારા, મમત્વરહિત, નિષ્કિંચન, આત્મવિદ્યાને અનુસરતા, યશસ્વી તથા શરદ ઋતુના ખિલેલા નિર્મળ ચંદ્ર જેવા તે રક્ષણહાર સત્પુરુષો તે ભવે જ સિદ્ધિને પામે છે, અથવા કાંઈ કર્મ શેષ રહી ગયાં હોય, તો ઉત્તમ દેવલોકોને પામે છે. [૬૭-૮]

વાક્યશુદ્ધિ

બુદ્ધિમાન પુરુષે વાણીના ચાર પ્રકાર જાણીને તેમાંથી બેનો પ્રયોગ કરવો; અને બાકીના બેનો કદી પ્રયોગ ન કરવો. તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: સત્ય, અસત્ય, સત્યાસત્ય, અને ન-સત્ય કે ન-અસત્ય.[૧] સાચી હોય, પણ બોલવા જેવી ન હોય,[૨] સાચી–જૂઠી એમ મિશ્ર હોય, અસત્ય હોય, કે સાચી યા જૂઠી ન હોવા છતાં ડાહ્યા પુરુષોએ આચરી ન હોય,[૩]

---

૧. આ છેલ્લો પ્રકાર વ્યવહારમાં સંબોધન, આમંત્રણ, આજ્ઞા, વગેરેમાં વપરાય છે. જેમકે, 'હે દેવદત્ત!' 'આ લાવ' 'આ આપ,' 'આ શું છે,' 'હિંસક મનુષ્ય દુઃખી થાય છે,' 'વારુ, ઠીક.' --વગેરે.

૨. જેમકે રસ્તામાં પારધી પૂછે કે, હરણ દોડતું કઈ બાજુ ગયું? ઇત્યાદિ.

૩. ચોથા પ્રકારમાં કોઈને સંબોધન કરતી વખતે હુંકારો કરે, કે અલ્યા હોલ્યા કહે તે.

તેવી વાણી ન બોલવી. પહેલા અને ચોથા પ્રકારની વાણી પણ નિર્દોષ હોય, તથા પોતાને ને બીજાને ઉપકારક હોય, તો બોલવી. તે પણ કર્કશપણે નહિ, અને સંદિગ્ધપણે નહિ એવી રીતે બોલવી. સત્ય વાણી પણ સપાપ હોય કે કર્કશ હોય, અથવા બીજી કોઈ રીતે પણ શાશ્વત પદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રતિકૂળ હોય, કે થોડી સાચી તેમજ થોડી જૂઠી એવી મિશ્ર હોય, તો બુદ્ધિમાન પુરુષે ન બોલવી. [૧-૪]

સમાન સ્વરૂપ હોવાને લીધે અજાણતાં અસત્ય બોલાઈ જાય — જેમકે કોઈ પુરુષે સ્ત્રીવેશ ધારણ કર્યો હોય અને તેની ખબર ન હોવાથી કહે કે, 'આ સ્ત્રી જાય છે' તો પણ જૂઠું બોલ્યાનું પાપ લાગે છે; તો પછી જે જાણીબૂજીને જ જૂઠું બોલે છે, તેની તો વાત જ શી? માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે 'જઈશું જ,' 'કહીશું જ' 'આપણું અમુક કામ થશે જ,' 'હું જરૂર કરીશ,' 'એ જરૂર કરશે' એ પ્રકારની ભવિષ્યકાળને લગતી શંકાગ્રસ્ત બાબતો વિષે નિશ્ચયાત્મક વાણી ન બોલવી. તે જ પ્રમાણે વર્તમાનકાળ કે ભૂતકાળને લગતી પણ શંકાગ્રસ્ત બાબત વિષે નિશ્ચયાત્મક ન બોલવું. ભૂત–ભવિષ્ય–કે વર્તમાન એ ત્રણે કાળની બાબતમાં જે વસ્તુ વિષે 'એ આમ જ છે' એવું જાણતા ન હોઈએ, કે

જેને વિષે શંકા હોય, તેને વિષે 'એ આમ જ છે' એમ ન કહેવું. પરંતુ જે બાબતમાં જરા પણ સંશય ન હોય, તે બાબતમાં જ 'એ આમ જ છે,' એમ કહેવું. [૫-૧૦]

મોટા કે વડીલનું દિલ દુખાય એવી કઠોર વાણી સાચી હોય તો પણ ન બોલવી; કારણ કે તેથી પાપબંધન થાય છે. તે પ્રમાણે કાણાને 'કાણો,' નપુંસકને 'નપુંસક,' રોગીને 'રોગી,' કે ચોરને 'ચોર,' એમ ન કહેવું. બીજા પણ એવા જે પ્રકારથી બીજાને મરવા જેવું લાગે, તે પ્રકારની વાણીનો બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પ્રયોગ ન કરે. તે જ પ્રમાણે 'હોલ્યા!'[1] 'વર્ણ-સંકર!' 'કૂતરા!' 'છિનાળ!' (વૃષલ), 'કંગાળ!' 'કમનસીબ!' એવાં સંબોધન પણ ન વાપરવાં. સ્રીને સંબોધતાં પણ 'દાદી,'[2] 'મા,' 'માસી,' 'ફોઈ,' 'ભાણેજ, 'પુત્રી,' 'પૌત્રી,' 'હે,' 'ઓ' 'હલે,' 'ભદ્રે' 'સ્વામિનિ,' 'ગોમિનિ,'[3] 'હોલી,' 'ગોલી,' 'વૃષલી'

૧. મૂળમાં પ્રથમ બે માટે 'હોલ' અને 'ગોલ' શબ્દ છે. અવચૂરિમાં હોલ એટલે 'મૂર્ખ, હાલિક' અર્થ જણાવ્યો છે; અને ગોલ એટલે 'જારજાત' એવો અર્થ આપ્યો છે. હરિ૦ તો જણાવે છે કે, જુદા જુદા વિભાગોમાં નિષ્ઠુર સંબોધનો તરીકે એ શબ્દો વપરાય છે.

૨. મૂળમાં 'આર્યિકા' અને 'પ્રાર્યિકા' એ શબ્દ છે. મા કે બાપની મા તે 'આર્યિકા' અને તેની પણ મા તે 'પ્રાર્યિકા.'

૩. ગાયવાળી; ગોવાળણ. અહીં તો ગાળના અર્થમાં છે.

એવાં સંબોધનો ન વાપરવાં, પરંતુ કાં તો તેના નામથી તેને બોલાવવી, કે તેના ગોત્રના નામથી તેને બોલાવવી, કે તેની ઉંમર, દેશ કે ઐશ્વર્યાદિનો ખ્યાલ કરી, જે રીતે ઠીક લાગે તે રીતે તેને બોલાવવી. પુરુષને પણ દાદા, બાપા, કાકા, મામા, ભાણેજ, પુત્ર, પૌત્ર વગેરે સંબોધનોથી ન બોલાવતાં તેના નામથી, ગોત્રથી કે યોગ્ય લાગે તે રીતે બોલાવવો. [૧૧-૨૦]

ગાય વગેરે બીજા પંચેંદ્રિય પ્રાણીની બાબતમાં પણ ચોક્કસ ખાતરી ન હોય ત્યાં સુધી 'આ નર છે,' કે 'આ માદા છે' એમ ન કહેવું, પરંતુ સામાન્ય જાતિવાચક શબ્દ વાપરવો. વળી કોઈ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, અજગર આદિ માટે 'આ અત્યંત માંસલ છે,' 'આ અત્યંત મેદસંપન્ન છે,' 'આ કાપવા લાયક છે,' કે 'આ રાંધવા લાયક છે' એમ ન કહેવું; પરંતુ જરૂર પડે ત્યારે 'આ મોટો થયો છે,' 'આ વધ્યો છે,' 'આ ઉંમરમાં આવ્યો છે,' 'આ જાતમાં આવ્યો છે,' કે 'આ મહાકાય છે' એમ બોલવું. તે જ પ્રમાણે 'આ ગાયો દોહવા લાયક છે,' કે 'આ વાછડા નાથવા લાયક છે,' કે 'આ ઘોડા પલોટવા લાયક છે,' એમ ન કહેવું; પરંતુ 'આ વાછડો જુવાન છે,' 'આ ગાય દૂઝણી[1]

૧. મૂળ : 'રસદા.'

છે,' 'આ (બળદ કે ઘોડો) નાનો છે,' 'આ મોટો છે', કે 'આ ભાર વહન કરી શકે એવો છે' એમ કહેવું. [૨૧-૫]

તે જ પ્રમાણે ઉદ્યાન, પર્વત કે વનમાં મોટાં વૃક્ષો દેખીને બુદ્ધિમાને એમ ન કહેવું કે, 'આ થાંભલા કરાય તેવાં છે,' 'આ દરવાજાને લાયક છે,' 'આ ઘર બનાવવાને લાયક છે,' 'આ પરિઘ બનાવવાને લાયક છે,' 'આનો આગળો થાય તેવો છે,' 'આ નાવને માટે લાયક છે,' 'આ રેંટના કામમાં આવે તેવું છે,' 'આ બાજઠ બનાવવાને લાયક છે,' 'આ કથરોટ બનાવવાને લાયક છે,' 'આનું હળ થાય તેવું છે,' 'આનું સમાર[1] થાય તેવું છે,' 'આની લાટ[2] થાય તેવી છે,' 'આની નાભિ[3] થાય તેવી છે,' 'આનું ડીમચું[4] થાય તેવું છે,' 'આ આસન બનાવવાના કામમાં આવે તેવું છે,' 'આ પલંગ બનાવવાના કામમાં આવે તેવું છે,' 'આ ગાડું બનાવવાના કામમાં આવે તેવું છે,' કે 'આ અપાસરામાં (બારણું વગેરે બનાવવાના)

---

૧. મૂળ: 'બીજ વાવ્યા પછી તેમને ઢાંકવા ફેરવવાનું પાટિયું. 'मयि(हि)कम्.'

૨. ઘાણી, કોલુ વગેરેની લાટ.

૩. પૈડાની.

૪. જેમાં ઓરણું બેસાડેલી હોય છે તે ડીમચું — 'ગંડી.'

કામમાં આવે તેવું છે.' કારણકે એવી વાણી વૃક્ષાદિ જીવોને પીડા કરનારી છે. પરંતુ તેવે સ્થળે બોલવાની જરૂર પડે તો એમ કહેવું કે, આ વૃક્ષો જાતવાન છે, આ વૃક્ષો લાંબાં છે, આ વૃક્ષો ગોળાકાર છે, આ વૃક્ષો વિસ્તારયુક્ત છે, આ વૃક્ષો શાખાયુક્ત છે, આ વૃક્ષો ડાળીઓવાળાં છે, કે આ વૃક્ષો દર્શનીય છે. [૧૬-૩૨]

તે જ પ્રમાણે ફળ જોઈને એમ ન કહેવું કે, આ પાકી ગયાં છે, આ પકવીને ખાવા જેવાં છે, આ તૈયાર થયાં છે, આ કુમળાં[૧] છે, કે આમની ચીરીઓ કરવા જેવી છે. પરંતુ જરૂર જ પડે તો એમ કહેવું કે, આ આંબા નમી ગયા છે,[૨] આ આંબા ઉપર ફળ મોટાં થયાં છે, આ આંબાનાં ફળને બહુ વખત થયો છે, કે આ આંબા રૂપમાં[૩] આવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે ખેતરમાં ધાન વગેરે ઊભું દેખીને એમ ન કહેવું કે, એ પાકી ગયું છે; કે એ નીલા રંગનું[૪] થયું છે; કે એ કાપવા યોગ્ય થયું છે; કે શેકવા યોગ્ય થયું છે; કે પોંક પાડવા જેવું થયું છે. પરંતુ જરૂર પડે તો

૧. એટલે કે ગોટલો બાઝે ત્યાર પહેલાં ખાઈ લેવા જેવાં

૨ મૂળ: 'અસંથડ'. ફળ મોટાં (પાકાં) થઈ જવાથી તેમનો ભાર સહેવાને અસમર્થ.

૩. ફળ બેસવા લાગવાથી. ફળ કુમળાં છે એ ભાવ દર્શાવવા.

૪. એટલે કે વાલ વગેરેની પાપડી બેસી જવાથી.

એમ કહેવું કે, પાક મોટો (સારો) થયો છે; આ પાકને બહુ વખત થયો છે; આ પાક સ્થિર થયો છે; આ પાક નીવડ્યો છે;[1] આના દાણા હજી ગર્ભમાં છે; આને ડૂંડાં બેઠાં છે; કે આમાં દાણા ભરાયા છે. [૩૨-૫]

તે જ પ્રમાણે ક્યાંય જમણવારના પ્રસંગની વાત હોય તો તેને માટે ('પિતૃ-) 'કૃત્ય', (શ્રાદ્ધ-) 'કાર્ય'[2] એવા શબ્દો ન વાપરવા. ચોરને માટે પણ 'વધ્ય' એવો શબ્દ ન વાપરવો; નદીને માટે પણ 'સારા ઉતરાણવાળી' એવો શબ્દ ન વાપરવો. પરંતુ જરૂર જ પડે તો જમણવારને 'જમણવાર'[3] જ કહેવો; ચોરને 'જીવ હોડમાં મૂકનારો' કહેવો; અને નદીને 'મોટે ભાગે સમાન સ્થળોવાળી' કહેવી. [૩૬-૭]

વળી નદીઓ વિષે બોલવાનું હોય તો, 'તે પૂરેપૂરી ભરેલી છે,' કે 'તરીને પાર કરાય તેવી છે,'

૧. મૂળ: 'ઉત્સૃત'—એટલે કે ઇતિ ના જણાવ્યા પ્રમાણે બધી ખાતોમાંથી બચીને નીવડેલો.

૨. કારણકે તેમાં 'કાર્ય'—'કરવા યોગ્ય' એવો અર્થ નીકળે છે

૩. મૂળમાં 'સંખડિ' શબ્દ છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ ટીકાકારો આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: संखंडयन्त प्राणीनामायूंषि यस्याम्— 'જેમાં પ્રાણીઓનાં આયુષ્ય ખલાસ કરવામાં આવે છે તે'

કે 'નાવથી પાર કરવા જેવી છે,' કે 'કિનારે જાનવરો પાણી પી શકે તેવી છે' એમ ન કહેવું; પરંતુ, જરૂર પડે તો તેઓ 'વધુ પ્રમાણમાં ભરેલી છે,' કે 'મોટે ભાગે ઊંડી છે,' કે 'બહુ પાણી હોવાથી ઊછળતી ચાલે છે,' કે 'બહુ વિસ્તારવાળી છે' એમ કહેવું. [૩૮-૯]

બીજાની બાબતમાં કાંઈ સદોષ પ્રવૃત્તિ કરેલી જાણી હોય, કરાતી જાણી હોય, કે કરાવાની છે એમ જાણ્યું હોય, તો પણ તે બાબતમાં મુનિએ દોષ લાગે તેવું કાંઈ ન બોલવું. [૪૦]

'બહુ સારું કર્યું,' 'બહુ સારું પકાવ્યું,' 'ખૂબ કાપ્યું,' 'ખૂબ લઈ ગયો,' 'તદ્દન મરી ગયો,' 'બરાબર પૂરો થયો,' કે 'અતિ સુંદર' એમ ન બોલવું. પરંતુ કામ પ્રસંગે બોલવાની જરૂર પડે તો, 'પ્રયત્નપૂર્વક કર્યું છે,' 'પ્રયત્નપૂર્વક પકાવ્યું છે,' 'પ્રયત્નપૂર્વક કાપ્યું છે,' 'પ્રયત્નપૂર્વક સુશોભિત કર્યું છે,' કે 'ઊંડો પ્રહાર થયો છે' એમ બોલવું. [૪૧-૨]

'સર્વોત્તમ,' 'અમૂલ્ય,' 'અનુપમ,' 'ન વેચાય તેવું,' 'ન કહી શકાય તેવું,' 'ન ગમે તેવું' એવું પણ ન બોલવું. 'બધું હું કહીશ,' કે 'આ બધું કહેજે' એમ પણ ન બોલવું. પરંતુ બધે પ્રસંગે અસંભવ વગેરે કારણે જૂઠા ન પડાય તે રીતે વિચારીને

શબ્દપ્રયોગ કરવો. વેપારની ચીજોની બાબતમાં 'ઠીક ખરીદ્યું,' 'ઠીક વેચ્યું,' 'ન ખરીદવું,' 'આ લઈલો,' કે 'આને રહેવા દો' એમ ન બોલવું. વેપારની લેવડદેવડની ચીજ બાબત બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સસ્તી, મોંઘી, ખરીદવા જેવી, વેચવા જેવી વગેરે વસ્તુઓ બાબત નિર્દોષ[1] વાણી બોલવી. [૪૩-૬]

સાધુએ ગૃહસ્થને, 'બેસો', 'આવો', 'કરો,' 'સૂવો,' 'ઊભા રહો', 'જાઓ' એમ ન કહેવું. લોકમાં ઘણા અસાધુ પુરુષો સાધુ કહેવાય છે, પરંતુ નિર્ગ્રંથે અસાધુને સાધુ ન કહેવો; સાધુને જ સાધુ કહેવો. એટલે કે, જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાયુક્ત તથા સંયમ અને તપમાં પરાયણ એવા પ્રયત્નશીલ પુરુષને જ સાધુ કહેવો. [૪૭-૯]

દેવ, મનુષ્ય કે પશુપક્ષીની લડાઈમાં 'અમુકનો જય થાઓ,' 'અમુકનો ન થાઓ' એવું ન બોલવું. પવન, વૃષ્ટિ, ઠંડી, ગરમી, ક્ષેમ, સુકાળ, અને નિર્વિઘ્નતા એ બધાં 'ક્યારે થશે,' કે 'ન થાઓ' એમ ન બોલવું. મેઘ, આકાશ કે મનુષ્યની બાબતમાં 'દેવ' શબ્દ ન વાપરવો. વાદળ ચડી આવ્યું હોય તો 'ઇંદ્રદેવ આવ્યા' એમ ન કહેવું; પરંતુ 'વાદળ

૧. જેમકે, 'અમને સાધુને આ બાબતમાં બોલવાનો અધિકાર નથી' એમ કહેવું — હરિ૦. અથવા તો અતિશયોક્તિ વગેરે ન થાય તે રીતે બોલવું.

ભેગું થયું' એમ કહેવું. તેવી જ રીતે આકાશને પણ અંતરિક્ષ, કે 'ગુહ્યાનુચરિત' (સુરો વડે સેવાયેલું) એમ કહેવું. રિદ્ધિયુક્ત માણુસ દેખી તેને રિદ્ધિમાન કહેવો. જે વાણીથી કોઈના દોષનું અનુમોદન થાય તેવી વાણી, કે નિશ્ચયાત્મક વાણી, કે બીજાને પીડા કરનારી વાણી, ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હસતાં હસતાં પણ ન કહેવી. [૫૦-૪]

જે મુનિ પોતાની વાણી શુદ્ધ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી, દુષ્ટ વાણીનો પરિત્યાગ કરે છે, તથા પરિમિત અને દોષરહિત એવું વિચારીને બોલે છે, તે સત્પુરુષોમાં પ્રશંસા પામે છે. ભાષાના દોષો અને ગુણોનો બરાબર વિચાર કરી, દુષ્ટ વાણીનો હંમેશાં ત્યાગ કરવો. છયે પ્રકારના જીવવર્ગોની બાબતમાં હંમેશાં આત્મનિગ્રહી રહેનાર સાધુ પરિણામે સુંદર તથા સામાના મનનું રંજન કરે એવી વાણી બોલે. જે મુનિ વિચારીને બોલે છે, જેની ઇંદ્રિયો સુનિગૃહિત છે, જેણે ક્રોધાદિ વિકારોનો નિરોધ કર્યો છે, તથા જે સર્વત્ર અનાસક્ત છે, તે પૂર્વજન્મમાં કરેલું પાપ ખંખેરી નાખીને આ લોક તથા પરલોકને સુધારે છે, એમ હું કહું છું.[1] [૫૫-૭]

૧. આ અધ્યયન પણ આચારાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતસ્કંધના ચોથા 'ભાષા' અધ્યયન જેવું છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૧૩૨ ઇ.

આચારસંગ્રહ

ગુરુશરણ

આપણું જીવિત અધ્રુવ છે, અને આયુષ્ય પરિમિત છે; માટે જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત થવાય નહીં, રોગો વધે નહીં, અને ઇંદ્રિયોની શક્તિ કાયમ હોય, ત્યાં સુધી ભોગોમાંથી નિવૃત્ત થઈ, સિદ્ધિમાર્ગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. તથા પોતાનું બળ, સામર્થ્ય, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય તપાસી, તથા ક્ષેત્ર અને કાળ વિચારી, આત્માને ધર્મમાં યોજવો. [૩૪-૬]

આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર એવા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુને વિનય અને આત્મનિગ્રહપૂર્વક સેવવા, તથા તેમને પદાર્થોનો નિર્ણય પૂછવો. ગુરુની સમક્ષ મુનિએ હાથ, પગ અને કાયાનું સંયમન કરી, તથા ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, એકાગ્રતાપૂર્વક બેસવું. તેમને છેક પડખે ન બેસવું, તેમની છેક આગળ ન બેસવું, તેમની છેક

પાછળ ન બેસવું, કે પગ ઉપર પગ ચડાવીને ન બેસવું. તે કાંઈ કહેતા હોય ત્યારે વગર પૂછ્યે વચ્ચે ન બોલી ઊઠવું; તેમની પીઠ પાછળ તેમની નિંદા ન કરવી: તેમજ તેમની પાસે માયાવીપણે અસત્ય ન બોલવું. જેનાથી તેમને અપ્રીતિ થાય, કે જેથી તે ગુસ્સે થાય, તેવું પોતાનું જ અહિત સાધનારું કાંઈ તેમની સામે ન બોલવું. પરંતુ, પોતે જોયું હોય તેવું, પરિમિત, અસંદિગ્ધ, અને પ્રતિપૂર્ણ, એવું વચન સ્પષ્ટ રીતે, પરિચિત રીતે, તથા વાચાળતા અને ઉદ્વેગ વિના બોલવું. શીખવતી વખતે બોલવામાં ગુરુની[૧] કાંઈ ભૂલ થઈ જાય, તો તેથી તેમનો ઉપહાસ ન કરવો. [૪૪-૫૦]

પોતે કાંઈ અનાચાર કર્યો હોય, તો શિષ્યે ગુરુ આગળ તેને છુપાવવો નહિ. શિષ્યે હંમેશાં નિર્મળ ચિત્તવાળા, પ્રગટભાવી, અનાસક્ત, તથા ઇંદ્રિયો

૧. મૂળમાં ગુરુના વિશેષણ તરીકે, 'આચારાંગ અને પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતીસૂત્ર) જાણનારા અને દૃષ્ટિવાદ શીખતા એવા ગુરુની' એમ છે. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, 'આચારાંગ જાણનારો' એટલે જેને લિંગ વગેરેનું જ્ઞાન છે તેવો; અને 'પ્રજ્ઞપ્તિ જાણનારો' એટલે એટલે વિશેષણસહિત લિંગાદિ જાણનારો. "દૃષ્ટિવાદ શીખતો" એટલે પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, લોપ, આગમ. વર્ણ, વિકાર, કાલ, કારક વગેરે જાણનારો. દૃષ્ટિવાદની બાબતમાં 'શીખતો' એમ કહ્યું છે, કારણકે દૃષ્ટિવાદ ભણેલાનામાં તો જ્ઞાન અને અપ્રમાદ એટલાં બધાં હોય કે તેની ભૂલ જ ન થાય.—હરિ૦

અને પ્રમાદને જીતનારા થવું. જાણતાં કે અજાણતાં પોતાનાથી કાંઈ અપરાધ થઈ જાય, તો આત્માને શીઘ્ર (કબૂલાત, પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી) તેમાંથી વારી લઈ, ફરી તેમ ન કરવું. શિષ્યે ગુરુના વચનને કદી વંધ્ય ન થવા દેવું; અર્થાત્ વાણીથી તેનો સ્વીકાર કરી, કાયાથી તેનો અમલ કરવો. [૩૧-૩]

આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ શિષ્યે ગુણી પુરુષો[1] પ્રત્યે વિનય આચરવો; પોતાનું શીલ નિશ્ચલ રાખવું; અને કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગોનું યથાવત્ સંયમન કરી તપ અને સંયમમાં પરાક્રમી થવું. તેણે નિદ્રાને વશ ન થવું, હાસ-પ્રહાસનો ત્યાગ કરવો, તથા વાર્તાલાપનો[2] છંદ છોડી, સ્વાધ્યાયમાં રત રહેવું. તેણે ઉત્સાહપૂર્વક આળસનો ત્યાગ કરી, મન-વાણી-કાયાના સમગ્ર વ્યાપારોને હંમેશાં શ્રમણધર્મના પાલનમાં યોજવા. એ પ્રમાણે શ્રમણધર્મમાં સતત યુક્ત રહેનાર ભિક્ષુ સર્વોત્કૃષ્ટ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. [૪૧-૩][3]

---

૧. મૂળ : 'रत्नाधिक' । ચારિત્રરૂપી રત્ન જેના પાસે વધુ છે — એટલે કે જ્ઞાની-વડીલ.

૨. મૂળ : 'मिथःकथा' ।

૩. આ વિભાગ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પ્રથમ 'વિનય' અધ્યયનને ઘણો મળતો આવે છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૩-૯.

કષાયજય

જૈનશાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યાબાદ તેણે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો. તેણે કદી ગુસ્સે ન થઈ જવું કે ઇંદ્રિયોને સુખકારક વિષયોમાં આસક્તિ ન કરવી. શરીરની પણ દયા ખાવાને બદલે તેણે દારુણ અને કર્કશ સ્પર્શો સહન કરવા. ભૂખ, તરસ, ખરબચડી જમીન, ઠંડી, ગરમી, કંટાળો, ભય વગેરે પરિષહોને તેણે અદીનપણે સહન કરવા. કારણ કે દેહદમન મહાફળ આપનારું છે. તેણે કદી બીજાનો તિરસ્કાર ન કરવો, કે પોતાની બડાઈ ન કરવી. પોતાના શાસ્ત્રજ્ઞાનનો, જાતિનો, કે તપસ્વીપણાનો તેણે ગર્વ ન કરવો. ટૂંકમાં, પોતાનું હિત ઇચ્છનારા મુમુક્ષુએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે દોષોનો ત્યાગ કરવો. ક્રોધથી પ્રીતિ નાશ પામે છે; માન વિનયનો નાશ કરે છે; માયા (છળકપટ)થી મિત્રતા તૂટી જાય છે, અને લોભ સર્વનો નાશ કરે છે. શાંતિ વડે ક્રોધને હણવો; મૃદુતાથી માનને હણવું; સરળતાથી માયાને જીતવી; અને લોભને સંતોષથી જીતવો. ઉચ્છૃંખલ થયેલા ક્રોધ અને માન, તથા વૃદ્ધિંગત થયેલાં માયા અને લોભ એ ચારે મલિન વૃત્તિઓ[1] પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળની સિંચક છે. [૨૫-૭,૩૦,૩૭-૪૦]

---

૧. મૂળ: 'कृत्स्ना: कषाया:' ।

ભિક્ષાચર્યા

સાધુએ નિર્દોષ ભિક્ષાવૃત્તિથી જ આજીવિકા ચલાવવી. ગૃહસ્થોને નક્ષત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનું શુભાશુભ ફળ કહી બતાવીને, વશીકરણાદિ યોગો બતાવીને, નિમિત્ત ઉપરથી ભૂત-ભવિષ્ય કહી બતાવીને, વીંછી વગેરેના મંત્રનો પ્રયોગ કરીને, કે દવાદારૂ વગેરે કરીને તેણે આજીવિકા ચલાવવા કદી ન ઇચ્છવું. તે બધામાં પ્રાણીહિંસા રહેલી જ છે. ભિક્ષાવૃત્તિમાં પણ કેટલાક આવશ્યક વિધિનિષેધોનું કદી ઉલ્લંઘન ન કરવું. ગૃહસ્થને ઘેર અન્નપાન માગવા માટે ગયા પછી ઇંદ્રિયાદિને નિગ્રહમાં રાખી, ઉચિત સ્થળે ઊભા રહેવું, પરિમિત બોલવું, તથા રૂપવાન સ્ત્રીઓ કે તેવા બીજા વિષયોમાં મન ન પરોવવું. ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માગવા જતાં તેને કાને ઘણી વાતો પડશે, કે ઘણી વસ્તુઓ તેની નજરે ચડશે, પણ એ બધું દેખેલું–સાંભળેલું તેણે બીજાને ન કહેવું. તેમાંય ખાસ કરીને બીજાને આઘાત થાય તેવું તો કાંઈ જ ન કહેવું. તે ઉપરાંત ગૃહસ્થનાં છોકરાં રમાડી-કરીને તેમજ બીજા પણ કોઈ પ્રકારે ગૃહસ્થ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન તેણે હરગિજ ન કરવો. ભિક્ષાન્નની બાબતમાં પણ 'આ સ્વાદિષ્ટ છે,' 'આ નીરસ છે,' 'આ સારું છે' કે 'આ ખોટું છે,' તથા 'આજે સારું મળ્યું' કે 'ન મળ્યું' એવું

બધું કોઈ પૂછે કે ન પૂછે તો પણ ન કહેવું. સારું સારું ખાવાની લાલચમાં શ્રીમંતોને ઘેર જ ભિક્ષા માગવા ન જવું; તેમજ વધારે પડતી વાચાળતા ન કરવી. પરંતુ કાંઈક અંશે જ્ઞાત અને કાંઈક અંશે અજ્ઞાત એવાં ઘરો પ્રત્યે ભિક્ષા માટે જવું.[1] સદોષ[2] વસ્તુ મળી હોય તો પણ ન ખાવી. અને નિર્દોષ વસ્તુ પણ સાધુને માટે જ ખરીદી હોય, તેને ઉતારે જ આણી હોય કે તેને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલી હોય તો તેનો ઉપભોગ પણ ન કરવો. સંયમી ભિક્ષુ એક કણ જેટલો પણ સંઘરો ન કરે; પરંતુ ભિક્ષામાં મળેલી વસ્તુઓ વડે જીવનારો થઈ, ગૃહસ્થાદિમાં કમળપત્રની પેઠે અસંબદ્ધ રહી, ચરાચર જીવોનું સંરક્ષણ કરનારો બને. સૂર્ય અસ્ત પામે અને ફરી ઊગે તે દરમ્યાન તમામ આહારસામગ્રીને મનથી પણ તેણે ન ઇચ્છવી. આહાર થોડો આપનારનો તિરસ્કાર ન કરવો; પરંતુ પોતાના પેટને નિગ્રહમાં રાખવું. તેમજ આહાર બિલકુલ ન મળે તો પણ ગમે તેમ ન બોલવું. ટૂંકમાં, તેણે સ્થિરાત્મા, અલ્પભાષી અને મિતભોક્તા બનવું. લૂખુંસૂકું ગમે તેવું મળે તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો; જે મળે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેવું;

૧. મૂળ: 'उंछं चरेत्.'

૨. મૂળ: 'अप्रासुक' એટલે કે સજીવ.

થોડાની જ ઇચ્છા કરવી, અને થોડાથી જ તૃપ્ત થવું. [૧૯-૨૫ ૨૮-૯]

નિઃસંસર્ગીપણું

ભિક્ષુએ પોતાને માટે નિર્માણ થયેલા મકાનમાં કદી ન રહેવું; પરંતુ બીજા માટે તૈયાર થયેલા[1] તેમજ મળ-મૂત્રાદિ ત્યાગવાની ભૂમિયુક્ત, તથા સ્ત્રીઓ, પશુઓ અને નપુંસકો વિનાના સ્થળે ઉતારો કરવો. કોઈ સ્થળે પોતે એકલો ઊતર્યો હોય, તો ત્યાં સ્ત્રીઓને ધર્મકથા (પણ) કદી ન કહેવી. તેણે ગૃહસ્થોનો સંસર્ગ ન કરવો પરંતુ સાધુઓનો કરવો. કોઈ વખત ગૃહસ્થીઓનો સંસર્ગ કરવો જ પડે, તો પણ તેણે સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ તો કદી ન કરવો. જેમ કૂકડાના બચ્ચાને બિલાડીનો ભય હંમેશાં રહેલો છે, તેમ બ્રહ્મચારી સાધુને સ્ત્રીશરીરનો ભય રહેલો છે. સાધુએ અલંકૃત સ્ત્રી તરફ કે તેના ચિત્ર તરફ પણ નજર ન કરવી; કદાચ નજર પડી જાય, તો પણ સૂર્ય તરફથી જેમ નજર પાછી ખેંચી લે, તેમ તેના ઉપરથી નજર ફેરવી લેવી. જેના હાથપગ કપાઈ ગયા હોય એવી સો વર્ષની (વૃદ્ધ) સ્ત્રીનો સંસર્ગ પણ સાધુએ ન કરવો. શારીરિક ટાપટીપ, સ્ત્રીનો

1. આ જ વિશેષણ પથારી, આસન વગેરે વસ્તુઓને માટે પણ સમજવું.

સંસર્ગ, અને રસદાર અન્નપાન, એ વસ્તુઓ આત્મ-ગવેષી મનુષ્ય માટે તાલપુટ[1] વિષ જેવી છે. સ્ત્રીનાં મનોહર અંગો તથા ઉપાંગો, તેમજ તેનાં મધુર વચનો તથા કટાક્ષો તરફ સાધુએ ખ્યાલ ન કરવો. કારણ કે એ વસ્તુ કામરાગની વૃદ્ધિ કરનારી છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે મનોહર પદાર્થો જોઈ તેઓમાં રાગ ન કરવો, તથા અસુંદર પદાર્થો તરફ દ્વેષ ન કરવો; કારણ કે, ભૌતિક પદાર્થોનાં પરિણામો અનિત્ય છે. તેવાં અનિત્ય પરિણામોમાંથી તૃષ્ણા દૂર કરી, અંતરાત્મામાં શીતળ થઈને વિહરવું. [૫૨-૬૦]

અહિંસા

પૃથ્વી વગેરે જીવવર્ગોની મન-વાણી-કાયાથી હિંસા ન થાય તે રીતે ભિક્ષુએ વર્તવું. એમ કરનારો સાધુ જ સાચો સંયમી છે. તેણે જમીન. ભીંત, શીલા, ઢેકું વગેરે પૃથ્વીકાયોને ભાગવા નહિ કે ખોતરવા નહિ; સજીવ[2] પૃથ્વી ઉપર બેસવું નહિ; રજવાળા આસન ઉપર બેસવું નહિ, અને બેસવું હોય તો લૂછી સાફ કરીને તેમજ માલિકની પરવાનગી

---

૧. ખાતાંવેંત તાળવું ફાટી નાખે તેવું.

૨. સજીવ એટલે અન્ય જીવજંતુયુક્ત પૃથ્વી એવો જ અર્થ ન સમજવો; પરંતુ પૃથ્વી પોતે જ જ્યા સુધી અગ્નિ આદિથી નિર્જીવ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી સજીવ કહેવાય છે.

મેળવીને બેસવું. તે જ પ્રમાણે તેણે તાજું ઠંડું પાણી, કરા કે બરફને ઉપયોગમાં ન લેવાં. પોતાનું શરીર પાણીવાળું થયું હોય તો તેને લૂછવું નહિ કે ઘસવું નહિ. તે જ પ્રમાણે અંગારા, અગ્નિ, જ્વાળા, કે સળગતું ખોરિયું વગેરેને તેણે સંકોરવાં નહિ, ખોરવાં નહિ કે બુઝાવવાં નહિ. તે જ પ્રમાણે વીંજણા વગેરેથી પોતાને કે બીજાને પંખો ન નાખવો. તે જ પ્રમાણે તૃણ, વૃક્ષ, ફલ કે મૂળને છેદવાં નહિ, સજીવ બીજને મનથી પણ ઇચ્છવાં નહિ તથા છોડવાઓવાળી જગા ઉપર, બીજ ઉપર, હરિયાળી ઉપર, લીલ[1] ઉપર કે ટોપ ઉપર કદી ઊભા ન રહેવું. તે જ પ્રમાણે બે ઇંદ્રિયવાળાં વગેરે જંગમ (ત્રસ) પ્રાણીઓની પણ તેણે વાણી કે કર્મથી હિંસા ન કરવી. દયાધિકારી સાધુએ તો નજરે ન પડે તેવાં નીચેનાં આઠ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને પણ બચાવવાં: ૧. ઝાકળ, ધૂમસ, ઓસ વગેરેનાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓ. ૨. વડ–ઊંમરો વગેરેનાં સૂક્ષ્મ ફૂલ. ૩. કુંથવા વગેરે સૂક્ષ્મ જંતુઓ. ૪. સૂક્ષ્મ કીડિયારાં. ૫. ચોમાસામાં થતી સૂક્ષ્મ લીલ, ફૂગ વગેરે. ૬. ડાંગર વગેરે બીજોનું સૂક્ષ્મ મૂળ. ૭. જમીન જેવા

---

૧. મૂળમાં: 'ઉદ્દક' છે. તેનો અર્થ ટીકામાં 'અનંત-વનસ્પતિવિશેષ' કર્યો છે.

વર્ણના નવા ફૂટતા અંકુર. ૮. માખી વગેરેનાં સૂક્ષ્મ ઈંડાં. સંયમી સાધુએ આ સૂક્ષ્મ જીવોનું સ્વરૂપ સમજીને, ઇંદ્રિયોને નિગ્રહમાં રાખી, અપ્રમાદીપણે તેમને જોઈ–તપાસીને જ બેસવું, ઊભા રહેવું કે સૂવું. તેણે પોતાનાં પાત્ર, કંબળ, શય્યા, પથારી, આસન વગેરેને કાળજીપૂર્વક જોવાં–તપાસવાં; તથા લીંટ, બળખો અને મળ–મૂત્ર પણ નિર્જીવ સ્થળે જ જોઈ –તપાસીને નાખવાં. આમ સ્થૂલ–સૂક્ષ્મ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓની હિંસામાંથી વિરત થઈ સાધુએ સમગ્ર જગતને (હિંસાદિ દોષથી કર્મોને અધીન બની નરકાદિ ગતિમાં ભમ્યા કરનારું) વિચારવું. [૧-૧૮]

ભિક્ષુ જે ઉત્તમ શ્રદ્ધા વડે પ્રવ્રજિત થયો હોય, તે શ્રદ્ધાનું તેણે આચાર્યસંમત મહાવ્રતો આદિ ગુણોની બાબતમાં યત્નપૂર્વક અનુપાલન કરવું. તપ, સંયમ અને સ્વાધ્યાયને સદા આચરનારો તે સાધુ ઇંદ્રિયો, વિકારો વગેરે શત્રુસેનાથી નિરુદ્ધ થવા છતાં, તપ વગેરે પોતાની શસ્ત્રસામગ્રીથી બરાબર પૂરો પડે છે. સ્વાધ્યાય અને સદ્ધ્યાનમાં રત, વિકારો વગેરેમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરનાર, નિર્મળ અંતઃકરણયુક્ત તથા તપ આદિમાં પરાયણ એવા તે સાધુનો પૂર્વ જન્મનો કર્મમળ, અગ્નિથી સોનાનો મેલ જેમ નાશ પામી જાય તેમ નાશ પામી જાય

છે. પરિષહોનો જય કરનારો, જિતેંદ્રિય, વિદ્યાવાન, મમત્વ વિનાનો, તથા અકિંચન એવો તે સાધુ કર્મ-રૂપી વાદળ દૂર થતાં, મેઘ વિના શરદ ઋતુનો ચંદ્ર જેમ શોભે, તેમ શોભે છે. એમ હું કહું છું. [૬૧-૪]

९

વિનય

૧

ગર્વ, ક્રોધ, માયા અને પ્રમાદને કારણે જે શિષ્ય ગુરુ સાથે રહીને વિનય નથી શીખતો, તેની તે ઊણપ વાંસના ફળની માફક તેના પોતાના જ નાશનું કારણ થાય છે. [૧]

જેઓ ગુરુને મંદ જાણીને, કે નાની ઉંમરના જાણીને, કે ઓછું ભણેલા જાણીને તેમની અશ્રદ્ધાપૂર્વક અવહેલા કરે છે, તેઓ તેમનું અનુસરણ ક્યાંથી કરી શકવાના? પ્રકૃતિથી કેટલાક પુરુષો મંદ હોય છે; તથા કેટલાક નાની ઉંમરના પુરુષો શાસ્ત્રજ્ઞાન અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિયુક્ત હોય છે. પરંતુ નાના હો કે મોટા હો, મંદબુદ્ધિવાળા હો કે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હો, પરંતુ જે ગુરુ આચારવાન છે, તથા ગુણનિષ્ઠ

છે, તેમનું અપમાન કરવું એ અગ્નિની પેઠે પોતાના સદ્‌ગુણોને ભસ્મીભૂત કરવા જેવું છે. જેમ ઝેરી[1] નાગને નાનો જાણી કોઈ તેની છેડતી કરે, એ પોતાનો જ નાશ વહોરવા જેવું છે, તેમ ગુરુની અવહેલા કરનારો મંદભાગી પુરુષ જન્મમરણનો ચકરાવો જ વહોરી લે છે. ઝેરી નાગ ગુસ્સે થાય તો બહુ તો જીવિતનો નાશ કરે; પરંતુ આચાર્ય અપ્રસન્ન થાય તો બોધિનો જ નાશ થાય અને પરિણામે અનંત જન્મ-મરણ કરવા પડે. જીવિતની ઇચ્છાવાળો હોઈને સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, કે મહાઝેરી નાગને છંછેડે, કે હલાહલ વિષનું ભક્ષણ કરે, તેના જેવું ગુરુને અપ્રસન્ન કરનાર શિષ્યનું વર્તન છે. અરે, અગ્નિમાં પ્રવેશવા છતાં અગ્નિ ન બાળે, ઝેરી નાગ ચિડાવા છતાં ન કરડે, કે હલાહલ ખાવા છતાં પણ ન મરાય — એ બધું બનવું કદાચિત્ સંભવિત પણ છે; પરંતુ ગુરુની અવહેલા કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ તો અશક્ય વસ્તુ છે. માટે મોક્ષ-સુખાભિલાષીએ ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. [૨-૧૦]

અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ જેમ વિવિધ પ્રકારની આહુતિઓ અને મંત્રો વડે અભિષિક્ત અગ્નિને

---

૧. મૂળ : 'आशीविषः'—જેની દાઢમાં (आशी) ઝેર છે તેવો.

નમસ્કાર કરે છે,[1] તેમ અનંતજ્ઞાની શિષ્યે પણ ગુરુની વિનયપૂર્વક શુશ્રૂષા કરવી. જેની પાસેથી ધર્મપદો શીખ્યા હોઈએ, તેના પ્રત્યે વિનયથી વર્તવું જોઈએ, તથા હંમેશાં માથું નમાવી, હાથ જોડી, મન-વાણી-કાયાથી તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ.[2] મુમુક્ષુ જીવને વિશુદ્ધ કરનાર લજ્જા, દયા, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ગુણોનો જે ગુરુ મને સતત ઉપદેશ આપે છે, તે ગુરુને હું પણ સતત પૂજું. જેમ રાત્રી પૂરી થયા બાદ સૂર્ય સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આચાર્ય પણ પોતાના શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, ચારિત્રથી અને બુદ્ધિથી સંપૂર્ણ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરે છે. દેવોની મધ્યે ઇંદ્ર જેમ વિરાજે છે, તથા જેમ કાર્તિકીપૂર્ણિમાની રાત્રે[3] નક્ષત્રો અને તારાગણોથી વીંટળાયેલો ચંદ્ર વાદળ વિનાના

---

૧. આગળ ઉદ્દે. ૩–૧માં આ ઉપમા વધુ સ્પષ્ટ છે: "અગ્નિહોત્રી જેમ જાગતો રહી અગ્નિની શુશ્રૂષા કર્યા કરે છે, તેમ."

૨. સરખાવો સૂત્રકૃતાંગ, શ્રુત૦ ૨. અધ્ય૦ ૭, ગૌતમના શબ્દો: 'હે! આયુષ્મન્! કોઈ શિષ્ટ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે ધર્મયુક્ત એક પણ આર્ય સુવાક્ય સાંભળવાનું કે શીખવાનું મળતાં આપણને આપણી બુદ્ધિથી વિચારતાં એમ લાગે કે, આજે આમણે મને ઉત્તમ યોગ-ક્ષેમના સ્થાને પહોંચાડ્યો, તો આપણે પેલા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણનો આદર કરવો જોઈએ, પૂજ્યબુદ્ધિથી તેને નમસ્કાર કરવા જોઈએ તથા તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ.'

૩. મૂળ: 'કૌમુદીયોગયુક્ત'

નિર્મળ આકાશમાં શોભે છે, તેમ સાધુઓની વચમાં આચાર્ય શોભે છે. જ્ઞાનાદિ રત્નોની ખાણરૂપ, તથા ધ્યાન, શાસ્ત્રાભ્યાસ, શીલ અને બુદ્ધિ વડે મોક્ષરૂપી મહાવસ્તુની આકાંક્ષા રાખનારા આચાર્યોને, તેમની પાસેથી તે ઉત્તમ રત્નો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ધર્માભિલાષી[1] શિષ્યે વિનયથી આરાધવા જોઈએ તથા પ્રસન્ન કરવા જોઈએ. ગુરુ-સેવા બાબત આ બધા ઉપદેશો સાંભળીને મુમુક્ષુએ આચાર્યની પ્રમાદ-રહિતપણે શુશ્રૂષા કરવી. તેમ કરનારો શિષ્ય અનેક ગુણોની આરાધના કરીને અંતે સર્વોત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ હું કહું છું. [૧૧-૭]

૨

મૂળમાંથી જેમ વૃક્ષનું થડ થાય છે; થડમાંથી શાખાઓ થાય છે; શાખાઓમાંથી પ્રશાખાઓ થાય છે; પ્રશાખાઓમાંથી પાન થાય છે; અને પછી પુષ્પ ફળ અને રસ થાય છે; તેમ, ધર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ વિનય[2] એટલે કે કેળવણી છે. તેના વડે શીઘ્ર કીર્તિ તથા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; અને

૧. 'જ્ઞાનાદિ વડે બીજું કાંઈ ફળ ન ઇચ્છનારા'—ટીકા.

૨. 'વિનય'નો અર્થ માત્ર સભ્યતા કે નમ્રતા નથી; 'જેનાથી આત્માને સિદ્ધિ પ્રત્યે દોરવામાં આવે (विनीयते) તે વિનય' એવો વ્યાપક અર્થ અહીં છે. જુઓ આ પ્રકરણને અંતે નોંધ.

અંતે ફળના રસરૂપ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પશુ જેવો જે મનુષ્ય ક્રોધી, મદમત્ત, અપ્રિયવક્તા, માયાવી, અને શઠ હોઈ, અવિનીત[1] રહે છે, તે પ્રવાહમાં તણાતા કાષ્ઠની પેઠે સંસારપ્રવાહમાં તણાયા કરે છે. ગુરુ વિવિધ ઉપાયો વડે વિનય અથવા સંસ્કાર આપવાનો પ્રયત્ન કરે છતાં જે મૂર્ખ ઊલટો ગુસ્સે થાય છે, તે પોતાને હાથે દિવ્ય લક્ષ્મીને જ લાકડી વડે પાછી કાઢે છે. [૧-૪]

હાથી, ઘોડા વગેરે સવારીનાં પ્રાણીઓમાં પણ જેઓ સુવિનીત હોય છે, તેઓને આભૂષણ, માવજત વગેરે કેટલી બધી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તેઓ યશસ્વી થઈ કેવું સુખ ભોગવે છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ અવિનીત હોય છે, તેમની પાસે સામાન્ય ગદ્ધાવૈતરું જ કરાવવામાં આવે છે; અને માવજત, આહાર વગેરેની બાબતમાં પણ તેઓ દુઃખ જ ભોગવે છે. તે પ્રમાણે જગતમાં જે સ્ત્રીપુરુષો સુવિનીત નથી હોતાં, તેઓને વધ-બંધનાદિ[1] દુઃખો જ ભોગવ્યા

---

૧. કેળવાયેલ–સંસ્કારી નહીં એવો. જુઓ પા. ૧૦૪, નોં. ૨.

૨. મૂળમાં તેમની વિગતો આ પ્રમાણે આપી છે: તેમના શરીર ઉપર ચાબુક વગેરેના પ્રહારના સોળ પડે છે; તેમની નાક વગેરે ઇંદ્રિયો કાપેલી હોય છે; લાઠી, તરવાર વગેરેના મારથી, કઠોર વચનોથી તેમ જ ભૂખતરસથી તેઓ દુર્બળ, કરુણ અને પરવશ બનેલાં હોય છે.

કરવાં પડે છે; પરંતુ સુવિનીત સ્ત્રીપુરુષો ઋદ્ધિ અને યશ પ્રાપ્ત કરી સુખી થાય છે. દેવોમાં પણ જેઓ સુવિનીત હોય છે, તેઓ ઇંદ્રાદિ પદ પ્રાપ્ત કરી, ઋદ્ધિ અને યશ યુક્ત બને છે, તથા સુખ ભોગવે છે; અને જેઓ અવિનીત હોય છે, તેઓ દાસ–નોકર વગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, દુઃખ ભોગવે છે.[1] [૫-૧૧]

જે શિષ્યો આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોની સેવા કરે છે, તથા તેમનું કહ્યું કરે છે, તેઓની કેળવણી[2] જ, પાણીથી સિંચાયેલાં વૃક્ષોની જેમ વધે છે. આ લોકમાં ઉપભોગ પ્રાપ્ત કરવા માટે હુન્નર-કારીગરી શીખવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થ વર્ગના લોકો અને સુકુમાર શરીરવાળા ગર્ભશ્રીમંતો પણ ગુરુને પૂજે છે, સત્કારે છે, નમે છે અને તેમની આજ્ઞામાં રહે છે; તેમજ ઘોર વધ-બંધન અને દારુણ પરિતાપ પણ સહન કરે છે. તો પછી અત્યંત હિતરૂપ મોક્ષ તથા તેના સાધનરૂપ શાસ્ત્રજ્ઞાનની કામનાવાળો ભિક્ષુ આચાર્યના વચનનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે કરી શકે? [૧૨-૬]

૧. દેવોમાં પણ સ્વામી, મંત્રી, પુરોહિત, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, સૈનિક, દાસ, અંત્યજ એવા વર્ગો હોય છે. તે માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૧૦૯; તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪-૪.

૨. મૂળ: 'શિક્ષા.' 'ગ્રહણાસેવનાલક્ષણા — ભણવા અને આચારમાં મૂકવારૂપી.'—ટીકા.

શિષ્ય હંમેશાં પોતાની શય્યા, આસન અને સ્થાન ગુરુ કરતાં નીચાં રાખે; ચાલતી વખતે પણ તેમની પાછળ, બહુ દૂર નહીં તેમજ બહુ જલદી નહીં એવી રીતે ચાલે; ગુરુના ચરણમાં નમસ્કાર પણ નીચો નમીને જ કરે; તથા કાંઈ પૂછવું-કરવું હોય ત્યારે પણ નીચો નમીને અંજલિ જોડે. તેમના દેહને પોતાનો દેહ, કે પોતાનું વસ્ત્રાદિ અડી જાય, તો 'મારો અપરાધ ક્ષમા કરો; ફરીથી તેમ નહીં થાય' એમ કહે. ગળિયા બળદને પરોણા વડે વારંવાર મારવામાં આવે છે, ત્યારે તે રથને વહન કરે છે; તેમ દુર્બુદ્ધિ શિષ્ય પણ આચાર્ય વારંવાર ટોકયા કરે ત્યારે જ તેમણે કહેલું કરે છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી શિષ્ય તો કાળ, ગુરુની ઇચ્છા, અને તે પૂરી કરવાનો યોગ્ય વિધિ એ બધું વિવિધ ઉપાયોથી[1] પોતાની મેળે જ જાણી લઈ તેનો અમલ કરે છે. [૧૭-૨૦]

અવિનીત પુરુષોને વિપત્તિ છે; અને સુવિનીત પુરુષોને સૌ રૂડાં વાનાં છે, એમ જે બરાબર જાણે છે, તે જ સુશિક્ષિત થઈ શકે છે. જે ભિક્ષુ ક્રોધી, ઋદ્ધિ અને ગૌરવમાં અભિનિવેશવાળો, ચુગલીખોર, કુકર્મ કરવામાં સાહસિક, હલકા લોકોનું કહ્યું કરનારો,

૧. ઉદ્દેશ. ૩-૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે 'તેમની નજર, કે ઇંગિત જોઈને.' તેવો શિષ્ય બધાનો પૂજ્ય બને છે, એટલું ત્યાં વધારે છે.

ધર્મજ્ઞાન વિનાનો, વિનય જેવી વસ્તુ જ ન જાણનારો, તથા એકલપેટો છે, તેનો મોક્ષ નથી; પરંતુ જે ભિક્ષુ સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં રહે છે, જે ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યો છે, તથા જે વિનયની બાબતમાં કુશળ છે, તે આ દુસ્તર પ્રવાહને તરી જાય છે, તથા કર્મોનો ક્ષય કરી, સિદ્ધિરૂપી ઉત્તમ ગતિને પામે છે, એમ હું કહું છું. [૨૧-૩]

૩

જે શિષ્ય સતત જાગ્રત રહી આચાર્યની શુશ્રૂષા કરે છે, અને તેમની દૃષ્ટિ કે ઈશારામાત્રથી તેમની મરજી સમજી લઈ, તેનો અમલ કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧]

ગુરુ પાસેથી આચારાદિનું જ્ઞાન સાંભળવા ઇચ્છનારે હંમેશાં વિનયી થવું. પછી જ્યારે તેમનો ઉપદેશ મળે, ત્યારે જે રીતે તેમણે ઉપદેશ્યું હોય તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો ઇરાદો રાખી, જે શિષ્ય ગુરુનો અપરાધી નથી બનતો, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૨]

પોતાનાથી જ્ઞાનમાં અને સંયમમાં અધિક પુરુષ પ્રત્યે જે વિનય અને નમ્રભાવ દાખવે છે — પછી ભલે તે ઉંમરમાં નાનો હોય, વળી જે સત્યવાદી છે, વંદનશીલ છે, તથા આજ્ઞાકારી છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૩]

જે ભિક્ષુ અપરિચિત લોકોને ઘેરથી થોડું થોડું વિશુદ્ધ[1] ભિક્ષાન્ન હંમેશાં માગી લાવીને, સંયમ-જીવનમાં ઉપયોગી એવા શરીરના નિભાવને અર્થે જ ખાય છે; અને તે પણ ન મળે તો દિલગીર નથી થતો, કે મળે તો ખુશી નથી થઈ જતો, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૪]

પથારી, શય્યાસ્થાન, આસન, અન્ન અને પાન વધારે મળતાં હોય છતાં અલ્પ ઇચ્છા રાખી જે જરૂર પૂરતું જ લે છે, અને એ રીતે થોડાથી જ સંતુષ્ટ રહે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૫]

ઉત્સાહી મનુષ્ય ધન વગેરેની આશાથી લોઢાના કાંટા પણ સહન કરી લે છે; પરંતુ નિરીહ હોવા છતાં કઠોર વાણીરૂપી કાંટા જે સહન કરી લે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. કારણ કે લોઢાના કાંટા તો ભોંકાય ત્યારે જ એકાદ ક્ષણ દુઃખ આપે છે, તેમ જ તેમને સહેલાઈથી ખેંચી પણ શકાય છે; પરંતુ કઠોર વાણીરૂપી શલ્ય ભોંકાયા પછી તેને દૂર કરવું મુશ્કેલ છે; તેમ જ તેનું વેર જન્મોજન્મ પહોંચે છે અને દુર્ગતિઓરૂપી મહાભયનું કારણ થઈ પડે છે. કઠોર-વાણી કાનમાં પેસતાં જ દૌર્મનસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

૧. ભિક્ષાના દોષો વિનાનું. તેમના વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ પુસ્તક પા. ૧૪૭ ઇ૦.

જિતેંદ્રિય થઈને જે પરમ શૂરવીર ભિક્ષુ તેના પ્રહારોને ધર્મબુદ્ધિથી[1] સહન કરી લે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૬-૮]

જે ભિક્ષુ પીઠ પાછળ કોઈની નિંદા નથી કરતો, પ્રત્યક્ષમાં પણ વિરોધ ઊભો થાય તેવી, તેમ જ નિશ્ચયાત્મક[2] કે સામાને અપ્રિય લાગે તેવી વાણી નથી બોલતો, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૯]

જે ભિક્ષુ આહારાદિમાં લુબ્ધ નથી; છળકપટ કે કુટિલતા વિનાનો છે; ચુગલીખોર નથી; કશું ન મળે તો દીન બની જતો નથી; બીજા પાસે પોતાનાં વખાણ કરાવતો નથી કે પોતે બીજા આગળ પોતાનાં વખાણ કરતો નથી; તથા જેને નટ–નૃત્ય વગેરેનું કુતૂહલ નથી, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૦]

'ગુણો વડે જ સાધુ થવાય છે, અને દુર્ગુણો વડે જ અસાધુ થવાય છે; માટે સાધુગુણોનો સ્વીકાર કરવો અને અસાધુગુણોનો ત્યાગ કરવો' એમ જે પોતાની જાતને સમજાવે છે, તથા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી, સમભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૧]

---

૧. 'અશક્તિ વગેરેને કારણે નહીં; પરંતુ સહન કરવું એ ધર્મરૂપ છે, એમ માનીને'—ટીકા.

૨. ભવિષ્યને લગતી બાબતોમાં 'હું આમ કરીશ જ' એ પ્રમાણે.

નાનો કે મોટો, સ્ત્રી કે પુરુષ, સાધુ કે ગૃહસ્થ, કોઈની પણ અવજ્ઞા ન કરવી કે તિરસ્કાર ન કરવો. એ પ્રમાણે માન અને ક્રોધનો જે ત્યાગ કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૨]

પૂજા–સત્કારાદિથી સંમાનિત કરેલા જે આચાર્યો પોતાનું જ્ઞાનદાનાદિથી સંમાન કરે છે; તેમ જ પિતા જેમ કન્યાને પાળી-પોષી યોગ્ય કુલમાં ઠેકાણે પાડે છે, તેમ જે આચાર્યો પોતાને યોગ્ય માર્ગે સ્થાપિત કરે છે, તેવા માનાર્હ તપસ્વી આચાર્યોનું જે જિતેંદ્રિય તથા સત્યપરાયણ ભિક્ષુ સંમાન કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૩]

તેવા ગુણસાગર ગુરુનો સદુપદેશ સાંભળી જે બુદ્ધિમાન ભિક્ષુ તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તથા પંચ-મહાવ્રતના પાલનમાં તત્પર થઈ, મન–વાણી–કાયાનું અનિષ્ટમાંથી રક્ષણ કરે છે, તેમ જ ક્રોધ-લોભ-માન અને માયારૂપી ચાર કષાયોને દૂર કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૪]

એ પ્રમાણે સતત ગુરુસેવા કરનારો મુનિ શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા તેના અનુભવમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરી, પૂર્વે બાંધેલી કર્મરજ ખંખેરી નાખી, પ્રકાશયુક્ત તથા અનુપમ એવી સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૫]

૯

મેં આ પ્રમાણે સાંભળ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે એવું કહ્યું છે કે: જિતેંદ્રિય પુરુષો વિનય, શ્રુત[1], તપ અને આચાર એ ચાર સમાધિસ્થાનોમાં[2] પોતાની જાતને યોજે છે. [૧]

તેમાં વિનયસમાધિના પાછા ચાર પ્રકાર છે: ૧. ગુરુ કહે ત્યારે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી. ૨. તેને બરાબર સમજવું. ૩. તે પ્રમાણે આચરણ કરવું. ૪. અને તે બાબતનો મદ ન કરવો. [૨]

તે જ પ્રમાણે શ્રુતસમાધિના પણ ચાર પ્રકાર છે: ૧. મને શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એ ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. ૨. હું એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઈશ એ ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. ૩. શુદ્ધ ધર્મ જાણીને તેમાં હું મારી જાતને સ્થાપિત કરીશ, એ ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. ૪. તથા શુદ્ધ ધર્મમાં જાતે સ્થિત થયા પછી બીજાને પણ તેમાં સ્થાપિત કરી શકીશ એવા ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. [૩]

તપસમાધિના પણ ચાર પ્રકાર છે: ૧. ઇહલૌકિક ફળની ઇચ્છાથી તપ ન કરવું. ૨. પારલૌકિક ફળની

૧. 'શ્રુત' એટલે શાસ્ત્ર.

૨. 'સમાધિ એટલે પરમાર્થતઃ આત્માનું હિત, સુખ, સ્વાસ્થ્ય.' — ટીકા.

ઇચ્છાથી તપ ન કરવું. ૩. કીર્તિ અને પ્રશંસા[1] પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તપ ન કરવું. ૪. અને કર્મનાશ સિવાય બીજા કશા હેતુથી તપ ન કરવું. એ પ્રકારે કર્મનાશ સિવાય બીજા કશા ફળની આશા વિના જે ભિક્ષુ હંમેશાં વિવિધ પ્રકારના ગુણોયુક્ત તપમાં રત રહે છે, તે પોતાનાં જૂનાં પાપ ખંખેરી નાખે છે. [૪]

તે જ પ્રમાણે આચારસમાધિના પણ ચાર પ્રકાર છે:

૧. ઇહલૌકિક ફળની ઇચ્છાથી આચાર ન પાળવો; ૨. પારલૌકિક ફળની અપેક્ષાથી આચાર ન પાળવો; ૩. કીર્તિ અને પ્રશંસા[1] પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આચાર ન પાળવો; ૪. અને અર્હંત ભગવાને કહેલા હેતુ સિવાય (એટલે કે મોક્ષના પ્રયોજન સિવાય) બીજા હેતુથી આચાર ન પાળવો. જે ભિક્ષુ જિનવચનોમાં રત હોય; બડબડિયો ન હોય; પ્રતિપૂર્ણ હોય; અત્યંત મોક્ષાર્થી હોય; ઇંદ્રિયનિગ્રહી હોય અને મોક્ષસાધક હોય, તે આચારસમાધિયુક્ત કહેવાય. [૫]

૧ મૂળમાં તેને માટે કીર્તિ, વર્ણ, શબ્દ અને શ્લોક — એવા શબ્દો છે. ટીકાકાર તેમના અર્થ કરતાં જણાવે છે કે, બધી દિશાઓમાં વ્યાપેલો યશ તે કીર્તિ; એક દિશામાં વ્યાપેલો યશ તે વર્ણ; અર્ધી દિશામાં વ્યાપેલો તે શબ્દ: અને તે સ્થાનમાં જ વ્યાપેલો (સ્થાનિક) યશ તે શ્લોક.

ઉપર જણાવેલ ચારે સમાધિઓને સેવનારો ભિક્ષુ વિશુદ્ધ અને સ્થિરચિત્ત બની, પોતાને માટે વિપુલ, હિતકર સુખયુક્ત અને કલ્યાણકારી સ્થાન તૈયાર કરે છે; જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે; અને આ શરીરનો[1] ત્યાગ કરી, કાં તો શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે; અથવા થોડુંઘણું કર્મ ભોગવવું બાકી રહ્યું હોય તો મહાઋદ્ધિશાળી દેવ થાય છે, એમ હું કહું છું. [૬-૭]

નોંધ :

विनीत अने अविनीत : ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં (અ. ૧૧) વિનીત અને અવિનીતનાં જે લક્ષણ જણાવ્યાં છે, તે ટૂંકમાં અહીં આપ્યાં છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક' પા. ૫૩.

'જેણે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણ્યો નથી, જે અહંકારી છે, જે લુબ્ધ છે, જે ઇંદ્રિયનિગ્રહી નથી, તથા જે નિરંતર લપલપ કર્યા કરે છે, તે (ઘણું, ભણ્યો હોય તોય) વિનીત ન કહેવાય.

નીચેનાં પાંચ કારણથી સાચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી : માન, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આળસ.

નીચેનાં આઠ કારણથી માણસ સુશિક્ષિત કહેવાય છે : તે હસનશીલ નથી હોતો; સતત ઇંદ્રિયનિગ્રહી હોય છે;

---

૧ મૂળ : इत्थंस्थं'—આ, આવું એવો વ્યપદેશ કરી શકાય તેવું.

બીજાને ચોટ લાગી જાય તેવું બોલતો નથી; સુશીલ હોય છે; દુરાચારી નથી હોતો; રસલંપટ નથી હોતો; સત્યમાં રત હોય છે; તથા ક્રોધી નથી હોતો.

નીચેના ૧૪ દોષોવાળો મુનિ અવિનીત કહેવાય છે અને તે નિર્વાણ પામી શકતો નથી: તે વારંવાર ગુસ્સે થઈ જાય છે; તેનો ક્રોધ ઝટ શમતો નથી; કોઈ તેની સાથે મિત્રતાની રીતે બોલવા જાય, તો પણ તેનો તિરસ્કાર કરે છે; શાસ્ત્ર ભણીને અભિમાન કરે છે; બીજાના દોષોની ખોદણી કરે છે; મિત્રો ઉપર પણ ગુસ્સે થઈ જાય છે; પોતાના પ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભૂંડું બોલે છે; કોઈ પણ બાબતમાં ઝટ સોગંદ ખાય છે; મિત્રનો પણ દ્રોહ કરે છે; અહંકારી હોય છે; લુબ્ધ હોય છે; ઇંદ્રિયનિગ્રહી નથી હોતો; એકલપેટો હોય છે; અને બધાને અપ્રીતિકર હોય છે.

નીચેનાં પંદર કારણથી બુદ્ધિમાન માણસ સુવિનીત કહેવાય છે: તે અનુદ્ધત હોય છે; ચાંપલો નથી હોતો; કપટી નથી હોતો; કુતૂહલી નથી હોતો; કોઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો; તેનો ક્રોધ ઝટ ઊતરી જાય છે; મિત્રતાથી વર્તનાર પ્રત્યે તે સદ્‌ભાવ રાખે છે; શાસ્ત્ર ભણીને તે અભિમાન નથી કરતો; અહંકારી નથી હોતો; કોઈની ખોતરણી નથી કર્યા કરતો; મિત્રો ઉપર ગુસ્સે નથી થતો; અપ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભલું જ બોલે છે; ટંટોફિસાદ નથી કરતો; જાતવાન[1] હોય છે; તથા એકાગ્ર હોય છે.

---

૧. જાતવાન બળદની પેઠે ઊચકેલો ભાર વહન કરનારો.

ઉપસંહાર

જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશથી સંસારત્યાગ કર્યા બાદ હંમેશાં તીર્થંકર વગેરે તત્વજ્ઞાનીઓનાં વચનોમાં જ લીન રહેવું; અને તે પ્રમાણે જ વર્તવું. જે ભિક્ષુ એક વખત વિષયભોગોનો ત્યાગ કર્યા બાદ ફરીથી સ્ત્રીઓને વશ નથી થતો, અર્થાત્ ઓકેલું પાછું નથી પીતો, તે જ સાચો ભિક્ષુ છે. [૧]

સાચા ભિક્ષુએ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા કરવી, તથા પાંચે મહાવ્રતોનું બરાબર પાલન કરીને કર્મબંધનનાં પાંચ મુખ્ય દ્વારો બંધ કરી દેવાં. એટલે કે, તેણે અહિંસાનું સૂક્ષ્મતાથી પાલન કરવું; અને છયે જીવવર્ગોને પોતાના સમાન ગણી તેમનો વધ ન થાય તે માટે કાળજી રાખવી: જેમકે, તેણે

પૃથ્વીને ખણવી નહીં કે ખણાવવી નહીં; ઠંડું પાણી પીવું નહીં કે પિવરાવવું નહીં; તીક્ષ્ણ શસ્ત્રરૂપ અગ્નિ સળગાવવો નહીં કે સળગાવરાવવો નહીં; પંખા વગેરે વડે પવનને વીંજવો નહીં કે વીંજાવવો નહીં; હરિયાળીને છેદવી નહીં કે છેદાવવી નહીં; બીજોનો હંમેશાં ત્યાગ કરવો; સજીવ વસ્તુઓનું ભક્ષણ ન કરવું; તેમ જ અન્ન રાંધતાં પૃથ્વી, તૃણ, અને કાષ્ઠ વગેરેમાં રહેલા સ્થાવર-જંગમ જીવોનો વધ થતો હોવાથી, પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર થયેલો આહાર ખાવો નહીં, તેમ જ રાંધવો-રંધાવવો નહીં[1]. [૨-૫]

એ પ્રમાણે અપરિગ્રહ સુધીનાં પાંચે મહાવ્રતો તેણે કાળજીપૂર્વક પાળવાં. તેણે ધન, સોનું, રૂપું વગેરેનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ, ગૃહસ્થો સાથેનો સંબંધ, ક્રોધ, લોભ, માન અને માયાનો પણ ત્યાગ કરી, બુદ્ધનાં વચનમાં નિત્ય પ્રયત્નશીલ રહેવું. તેણે અમૂઢપણે એવી સમ્યગ્ શ્રદ્ધા રાખવી કે, જ્ઞાન, તપ અને સંયમ એ જ સાચો માર્ગ છે. જે ભિક્ષુ મન-વાણી-કાયાને નિયંત્રિત કરી, તપ વડે પુરાણાં પાપોને ખંખેરી નાખે છે, તે જ સાચો ભિક્ષુ છે. તેણે વિવિધ ખાન-પાન મેળવીને, 'કાલે કે પરમ-

૧. મૂળમાં બધે છેવટે એવો સંબંધ જોડયો છે કે, 'એમ જે ન કરે તે સાચો ભિક્ષુ છે.'

દિવસે કામ આવશે' એમ માની તેનો સંગ્રહ કરવો નહીં કે કરાવવો નહીં, પરંતુ બીજા સાધર્મિકોને પોતે મેળવેલાં અન્નપાનમાં ભાગ પડાવવાનું નિમંત્રણ આપીને ખાવું; અને ખાઈને સ્વાધ્યાયમાં જ રત થવું. [૬-૮]

સત્ય વાણી બોલવાની સાથે જ તેણે કલેશ ઊભો કરે તેવી વાણી ન બોલવી; તેમ જ અનુદ્ધત ઇંદ્રિયવાળા તથા રાગાદિરહિત થઈને કોઈની ઉપર ગુસ્સો ન કરવો. સાચો ભિક્ષુ હંમેશાં સંયમમાં જ લવલીન રહે છે તથા અનાકુલપણે વિચરે છે. માન્ય પુરુષોનો તે કદી અનાદર નથી કરતો. સાચો ભિક્ષુ બીજાનાં મર્મવેધી વાગ્બાણો તેમ જ તિરસ્કાર સહન કરે છે; તથા અત્યંત ભયજનક શબ્દો કે અટ્ટહાસ્યો બંનેનાં સુખદુઃખ સમાનરૂપે સહન કરી લે છે. [૯-૧૧]

તેણે બીજાં વિઘ્નો કે સંકટોને પણ તેવી જ રીતે સહન કરી લેવાં. સ્મશાનમાં કોઈ તપક્રિયા[1] અંગીકાર કરીને બેઠો હોય, તો ત્યાંની ડરામણી પરિસ્થિતિ દેખીને તે ડરી જાય નહીં; પરંતુ વિવિધ ગુણ અને તપમાં નિરંતર રત રહી, શરીરની પણ પરવા ન કરે. તેણે પોતાના શરીરની અભિકાંક્ષા ન રાખવી; તેમજ કોઈ તિરસ્કાર કરે, મારે, કે કાપે તો પણ

૧. મૂળ: 'પ્રતિમા'. ભિક્ષુની ૧૨ પ્રતિમાઓ માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૨૦૦-૧.

પૃથ્વી જેવા સહનશીલ થવું. તેણે ફળની આકાંક્ષા ન રાખવી તથા અકુતૂહલી થવું. બધાં સંકટોને શરીરથી પણ[1] સહન કરી લઈ, તેણે પોતાના આત્માનો જન્મમરણના ચક્રમાંથી ઉદ્ધાર કરવો. જન્મમરણને મહા ભયરૂપ જાણી, ભિક્ષુએ શ્રમણમાર્ગમાં જણાવેલા તપમાં સ્થિત થવું. સાચો ભિક્ષુ હાથ, પગ, વાચા અને ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરે; આત્મા (–ના પ્રશસ્ત ધ્યાન) માં જ રત થાય; તથા તે ધ્યાનનું સંપાદન કરનારા ગુણોમાં સ્થિત થઈ, શાસ્ત્ર અને તેના અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. [૧૨-૫]

તે વસ્ત્રાદિ સામગ્રીમાં અનાસક્ત રહે, અન્નાદિમાં અલુબ્ધ રહે, તથા ઊંચાં-નીચાં બધાં ઘરોમાંથી અપરિચિતપણે થોડું થોડું અન્ન માગી લાવે. તે કશું ખરીદે નહીં, વેચે નહીં, કે સંઘરે નહીં; તથા સર્વ પ્રકારના સંગોમાંથી વિરત થાય. જે ભિક્ષુ અચપળ છે; રસોમાં આસક્તિ વિનાનો છે; ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવે છે; જીવનની અભિકાંક્ષા વિનાનો છે; ઋદ્ધિ, સત્કાર અને પૂજનનો ત્યાગ કરનારો છે; એકાગ્રચિત્ત છે; તથા કામના વિનાનો છે, તે જ સાચો ભિક્ષુ છે. [૧૬-૭]

૧. 'માત્ર મનથી કે વાણીથી નહીં, પરંતુ શરીરથી પણ.' —ટીકા.

દરેકને પોતાનાં પુણ્ય-પાપ જાતે ભોગવવાનાં છે એમ જાણી, તેણે 'સામો માણસ કુશીલ છે' એમ ન બોલવું; તેમજ જેથી બીજાને કાંઈ ગુસ્સો થાય તેવું પણ ન બોલવું. પોતામાં કાંઈ ગુણાદિ હોય તેનો તેણે ગર્વ ન કરવો. ટૂંકમાં, તેણે જાતિ, રૂપ, લાભ, વિદ્યા વગેરે સર્વ મદોનો[1] ત્યાગ કરી, ધર્મધ્યાનમાં[2] જ રત રહેવું. [૧૮-૯]

તે મહામુનિએ હંમેશાં આર્યોએ જણાવેલા શુદ્ધ ધર્મમાર્ગનો જ ઉપદેશ કરવો; તથા જાતે ધર્મમાં સ્થિત થઈ, બીજાને પણ તેમાં સ્થાપિત કરવા. સર્વ પ્રકારના કુશીલનો તથા હાસ્ય-પ્રહાસ્યનો[3] તેણે ત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે નિત્ય હિતકર એવા મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થયેલો તે ભિક્ષુ આ અપવિત્ર અને અનિત્ય એવા દેહવાસનો ત્યાગ કરી, તથા જન્મમરણનું બંધન ત્યાગી, અપુનરાગમનવાળી સિદ્ધગતિને પામે છે, એમ હું કહું છું. [૨૦-૧]

---

૧. જાતિ, કુલ, રૂપ, તપ, શ્રુત (શાસ્ત્રજ્ઞાન), લાભ, ઐશ્વર્ય, અને પ્રજ્ઞા એ આઠને લગતા આઠ મદ છે.

૨. ધાર્મિક વિષયોનું કે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલ પ્રકારે ધ્યાન કરવું તે ધર્મધ્યાન. ધર્મધ્યાન શબ્દના પારિભાષિક અર્થ વગેરે માટે જુઓ આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૧૦૭.

૩. મૂળમાં 'હાસ્યકુહક.'

નોંધ

મૂળમાં આ અધ્યયનનું નામ 'સભિક્ષુ' છે. ભદ્રબાહુ-સ્વામી પોતાની નિર્યુક્તિમાં (૩૨૯) જણાવે છે કે, આ અધ્યયનમાં 'સભિક્ષુ' શબ્દનો 'સ' અક્ષર, નિર્દેશ તેમજ પ્રશંસા બંને અર્થોમાં લાગુ પડે છે. 'જે બાબતો દશવૈકાલિકમાં કર્તવ્ય તરીકે જણાવી છે, તેમનું યથાશક્તિ પાલન કરવા માટે જે મુમુક્ષુ ભિક્ષાચર્યા સેવે છે (પેટ ભરવા નહિ), તે જ (સાચો) ભિક્ષુ છે,' એ નિર્દેશનો અર્થ થયો. અને 'જે ભિક્ષુ બીજા પેટભરા અને ગુણરહિત પરિવ્રાજકોની પેઠે આચરણ ન કરતાં આ શાસ્ત્રના સારભૂત છેલ્લા અધ્યયનમાં જણાવેલ ગુણોયુક્ત થાય છે, તે સદ્ ભિક્ષુ છે,' એ પ્રશંસાનો અર્થ થયો. [૩૩૦-૧]

ભિક્ષુ શબ્દનું નિરુક્ત નિર્યુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

જે સાધુ શાસ્ત્રજ્ઞાનયુક્ત થઈ, બાહ્ય અને આભ્યંતર તપ વડે આઠ પ્રકારના કર્મને ભેદી નાખે છે (भिनत्ति), તે ભિક્ષુ છે. [૩૪૨]

અથવા તો માત્ર ભિક્ષા વડે જેની આજીવિકા છે, તે ભિક્ષુ કહેવાય. [૩૪૪]

અહીં પણ પ્રથમ અધ્યયનમાં 'શ્રમણ' શબ્દના પર્યાયો આપ્યા હતા તે પ્રમાણે 'ભિક્ષુ' શબ્દના પર્યાયો નિર્યુક્તિમાં આપ્યા છે. અહીં નીચેના પર્યાયો વધારે છે:

બ્રાહ્મણ: વિશુદ્ધ બ્રહ્મચારી હોવાથી.

સાધુ: નિર્વાણસાધક યોગ સાધતો હોવાથી. [૩૪૭]

નિર્યુક્તિમાં ભિક્ષુનાં 'લિંગો' એટલે કે લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં છે :

'સંવેગ' : એટલે કે મોક્ષસુખની અભિલાષા; 'નિર્વેદ' : એટલે કે સંસારવિષયક અણગમો; 'વિષયવિવેક'; 'સુશીલ-સંસર્ગ' (સત્સમાગમ); 'આરાધના,' એટલે કે મોક્ષમાર્ગનું સેવન (અથવા અંતકાળે અન્નાદિનો ત્યાગ કરવો તે); તપ, જ્ઞાન, દર્શન (શ્રદ્ધા), ચારિત્ર, વિનય, ક્ષાંતિ, માર્દવ, ઋજુતા, વિમુક્તતા (અનાસક્તિ), અદીનતા, તિતિક્ષા અને આવશ્યક પરિશુદ્ધિ (આવશ્ય કરવાનાં કર્તવ્યો પરિપૂર્ણ રીતે કરવાં તે). [૩૪૮-૯]

ઉપસંહાર કરતાં ભદ્રબાહુસ્વામીએ જણાવ્યું છે કે :

जो भिक्खू गुणरहिओ भिक्खं गिण्हइ न होइ सो भिक्खू ।
वण्णेण जुत्तिसुवण्णगं व असई गुणनिहिम्मि ॥ ३५६ ॥

'જે ભિક્ષુ ચિત્તસમાધિ વગેરે ભિક્ષુગુણો વિનાનો છે, તે માત્ર ભિક્ષા ખાવાથી ભિક્ષુ થઈ શકતો નથી. જેમ બનાવટી સોનું સોનાનો રંગ માત્ર ધારણ કરવાથી તેના બીજા ગુણો વિના સોનું થઈ શકતું નથી તેમ.*

---

* ૩૫૧મી ગાથામાં સોનાના ગુણો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે : વિષનો ઘાત કરવાને સમર્થ, રસાયણરૂપ, માંગલિક, વાળી શકાય તેવું, સારયુક્ત, અગ્નિથી ન બળે તેવું, અને કટાય નહિ તેવું. (આ ઉપરાંત 'તપાવે ત્યારે જમણી તરફ વળતું,' (प्रदक्षिणावर्त) એવું વિશેષણ પણ છે.)

સમીસાંજનો ઉપદેશ

ખંડ ૨ જો

પૂર્તિઓ

૧

રતિવાક્ય[1]

હે સાધુ! સંસારત્યાગ કર્યા બાદ ઠંડી વગેરે શારીરિક દુઃખો કે કામવાસના વગેરે માનસિક દુઃખો ઉત્પન્ન થવાથી તને તારા સંયમમાર્ગમાં ઉદ્વેગ થાય, અને તેનો ત્યાગ કરવાનો તને વિચાર આવે, તો તેમ કરતા પહેલાં નીચેનાં ૧૮ પદો ઉપર બરાબર વિચાર કરજે. કારણ કે તે પદો ઘોડાની લગામ જેવાં, હાથીના અંકુશ જેવાં અને વહાણના સઢ જેવાં છે.

તે આ પ્રમાણે છે:

---

૧. ધર્મમાં રતિ–પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર વાક્યો. આ તથા પછીનું એ બે અધ્યયનો 'ચૂડા' (પૂર્તિ)રૂપ છે. મૂળ સૂત્રમાં જે વસ્તુઓ ગૃહીત હોય, પરંતુ સીધી કહી ન હોય, તેનો સંગ્રહ તે ચૂડા.

૧. આ અધમ કાલમાં[1] મહામુશ્કેલીએ આ-જીવિકા ચલાવી શકાય તેમ છે.[2]

૨. ગૃહસ્થીઓના કામભોગો પણ અસાર તેમ જ અલ્પકાલિક હોય છે.

૩. મનુષ્યો પણ બહુ કપટી બની ગયા છે.

૪. અત્યારનું (સંયમી જીવનનું) આ દુઃખ પણ હંમેશ રહેવાનું નથી.

૫. ભિક્ષુપણું છોડીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જતાં હીન લોકોની પણ ખુશામત કરવી પડશે.

૬. ઓકેલું ફરી પીવું પડશે.

૭. હલકી ગતિને હાથે કરી સ્વીકારવા જેવું થશે.

૮. પુત્ર-સ્ત્રી વગેરે પાશોમાં બંધાયેલા ગૃહસ્થને મોક્ષધર્મની પ્રાપ્તિ કે તેનું પાલન દુર્લભ છે.

૯. વિવિધ રોગો તેના વિનાશનું કારણ થઈ પડે છે.[3]

---

૧. મૂળમાં 'દુષ્ષમા' શબ્દ છે. તેના પારિભાષિક અર્થ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨ હરિભદ્રસૂરિ જણાવે છે કે, જો ઉત્તમ ભોગો મેળવી શકાવાના ન હોય, તો પછી કુગતિના કારણરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછા જઈને પણ શો લાભ ?

૩. 'સાધુ તો એવા મારક રોગો આવતાં અન્નાદિનો ત્યાગ કરી સુખે શરીરનો અંત લાવી શકે; પરંતુ ગૃહસ્થને તો પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રના ભરણપોષણની ચિંતા રહેતી હોવાથી, તેને માટે રોગાદિ ભારે વિનાશરૂપ થઈ પડે છે.'

૧૦. વિવિધ સંકલ્પો પણ તેના વિનાશનું કારણ થઈ પડે છે.

૧૧. ગૃહસ્થને ખેતી, વેપાર, ઢોરઢાંખર વગેરેની અનેક ચિંતાઓ કરવાની હોય છે; જ્યારે ભિક્ષુને તે બાબતની નિરાંત હોય છે.

૧૨. ગૃહસ્થાશ્રમ બંધનરૂપ છે; જ્યારે ભિક્ષુ-જીવન મુક્તિરૂપ છે.

૧૩. ગૃહસ્થાશ્રમ સદોષ[1] છે; જ્યારે ભિક્ષુ-જીવન નિર્દોષ છે.

૧૪. ગૃહસ્થોના કામભોગો પડાવી લેવાની ઇચ્છા બહુ લોકો કરતા હોય છે.[2]

૧૫. ગૃહસ્થ સ્ત્રી-પુત્રાદિને માટે વિવિધ કર્મો કરે છે, પરંતુ પોતાનું પાપ-પુણ્ય તો દરેકને પોતે જ ભોગવવું પડે છે, તેમાં કોઈ ભાગ પડાવતું નથી.

૧૬. મનુષ્યોનું આયુષ્ય દાભની અણી ઉપર ચોટેલા પાણીના બિંદુ જેવું અત્યંત ચંચલ છે.[3]

---

૧. હિંસાદિ કરવાં પડતાં હોવાથી.

૨. એટલે કે ચોરો, રાજાઓ વગેરે ગૃહસ્થના ધન-સ્ત્રી વગેરે ભોગો પડાવી લેવા ઇચ્છા કરતા હોય છે. તેથી, સમડીના હાથમાં માંસનો લોચો આવતાં બધા કાગડાઓ તેની પાછળ ફરી વળે છે, અને તેને ચાંચો મારી હેરાન કરી મૂકે છે, તેવી ગૃહસ્થની દશા હોય છે.

૩. એટલે કે, સાધુ ભોગ ભોગવવા ગૃહસ્થાશ્રમી થાય, પરંતુ

૧૭. મેં ખરેખર પૂર્વે બહુ પાપકર્મ કર્યું હશે![1]

૧૮. એ બધાં જે પાપકર્મ મેં પૂર્વે આચર્યાં છે, તેમને ભોગવીને જ કે તપથી તેમનો ક્ષય કરીને જ તેમાંથી છૂટું થઈ શકાશે; એમ ને એમ નહીં જ છુટાય!

શ્લોકો

અનાર્ય બુદ્ધિવાળો, તથા ભોગોમાં આસક્ત એવો મૂઢ ભિક્ષુ જ્યારે ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે ભવિષ્યકાળનો વિચાર નથી કરતો. [૧]

પરંતુ સર્વ ધર્મોમાંથી પરિભ્રષ્ટ થઈ ગૃહસ્થી બન્યા બાદ, તે મૂર્ખ મનુષ્ય સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પડેલા ઇંદ્રની જેમ દુઃખી થાય છે. [૨]

પ્રથમ તો તે બધાનો વંદનીય હતો, પૂજ્ય હતો તથા માન્ય હતો; પરંતુ પછી તે અવંદનીય, અપૂજ્ય અને અમાન્ય બની જાય છે; તથા સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા દેવની જેમ, રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલા રાજાની જેમ,

---

ભોગો ભોગવવાના શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં જ તે કદાચ મરી જાય, અને બધી વાસના અધૂરી જ રહી જાય; અથવા ભોગો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડે, અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પહેલાં જ તેને મરવાનું થાય.

૧. 'જેથી, મારા આત્માનું કલ્યાણ કરનારા સંયમમાર્ગમાં આનંદ થવાને બદલે મને આમ અણગમો થયો છે, અને મારા આત્માનું અધઃપતન કરનારા વિષયભોગો તરફ આકર્ષણ થયું છે.'

અને ક્ષુદ્ર ગામડામાં આવી પડેલા નગરશેઠની જેમ પસ્તાય છે. [૩-૫]

વળી જ્યારે યૌવનાવસ્થા પૂરી થવાથી તે વૃદ્ધ બને છે, ત્યારે પોતાને વીંટળાયેલા ક્લેશકારી સ્ત્રી-પુત્રાદિ કુટુંબની દુશ્ચિંતાઓથી હણાઈને તથા મોહપરંપરામાં ગૂંચવાઈને, તે ગલ ગળેલા માછલાની જેમ કે કાદવમાં ખૂંતેલા હાથીની જેમ બહુ દુઃખી થાય છે. [૬-૮]

તે વખતે તેને વિચાર આવે છે કે, 'જો હું જિનેશ્વર ભગવાને ઉપદેશેલ સાધુજીવનમાં રત રહ્યો હોત, તો આજે તો હું શાસ્ત્રજ્ઞાની તથા શુદ્ધ ચિત્ત-વાળો આચાર્ય બન્યો હોત!' આમ સંયમમાર્ગમાં રત મહર્ષિઓનું દેવલોક સમાન સુખદ સાધુજીવન, અને સંયમમાર્ગથી કંટાળી ધર્મત્યાગ કરનારા પુરુષોનું મહાનરક સમાન ગૃહસ્થજીવન દેખી, બુદ્ધિમાન પુરુષે સાધુજીવનમાં જ રત રહેવું. [૯-૧૧]

ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને તપોલક્ષ્મીથી રહિત બનેલા તે દુરાચારી મનુષ્યનો પછીથી, હોલવાઈ ગયેલા અને તેજ વિનાના બનેલા યજ્ઞના અગ્નિની માફક તથા ઘોર વિષવાળા પરંતુ ઝેરી દાઢ કાઢી લીધેલા નાગની માફક કુશીલ પુરુષો પણ તિરસ્કાર કરે છે. ધર્મથી ચ્યુત થઈ, અધર્મ સેવનારા અને લીધેલ વ્રતનું ખંડન કરનારા તે મનુષ્યને આ

જન્મમાં અધર્મ, અપયશ, અપકીર્તિ, અને હલકા લોકોમાં પણ બદનામી પ્રાપ્ત થાય છે; તથા મૃત્યુ બાદ હલકી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, આવેગ-યુક્ત[1] ચિત્ત વડે ભોગો ભોગવીને, તથા અનેક પ્રકારનો અસંયમ આચરીને તે અનિષ્ટ તેમજ દુઃખ-પૂર્ણ એવી નરકયોનિ પામે છે, તથા તેને ફરી ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું પણ સુલભ રહેતું નથી. [૧૨-૪]

"અરે! અત્યંત દુઃખયુક્ત તથા ક્લેશપૂર્ણ એવા નરકયોનિના જીવના 'પલ્યોપમ' અને 'સાગરોપમ'[2] વર્ષો જેટલા લાંબા કાળના શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખનો પણ અંત આવે છે; તો પછી મારું આ અલ્પકાલિક માનસિક દુઃખ (થોડા વખતમાં) નષ્ટ થઈ જશે એમાં શું અસંભવિત છે? અત્યારે મને ભોગપિપાસાને લીધે સંયમમાં અરતિ થઈ છે; પરંતુ એ ભોગપિપાસા કાંઈ નિત્ય નથી; યૌવનાવસ્થા પૂરી થતાં તેનો અંત આવવાનો જ છે. અને ધારો કે આ શરીર કાયમ રહે ત્યાં સુધી પણ તેનો અંત ન આવ્યો, તોપણ આયુષ્ય પૂરું થતાં તો તેનો અંત આવશે જ!" આ પ્રમાણે જે સાધુ પોતાના આત્માને દૃઢ કરે છે, તે કાંઈ વિઘ્ન આવતાં

૧. મૂળમાં તો 'પ્રસહ્ય' છે. 'ખુલ્લી રીતે;' 'બળાત્કારપૂર્વક' એવો પ્રસહ્ય (અવ્ય૦)નો અર્થ થાય છે.

૨. તેમના અર્થ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

દેહનો ત્યાગ કરશે, પણ ધર્માજ્ઞાનો ત્યાગ નહીં કરે; અને તેવા દૃઢનિશ્ચયી પુરુષને પછી ઇંદ્રિયો પણ વિચલિત કરી શકતી નથી — ગમે તેવા પ્રબળ પવનો સુદર્શન (મેરુ) પર્વતને ચલિત નથી કરી શકતા તેમ. આમ વિચારી, બુદ્ધિમાન પુરુષ જ્ઞાનાદિના વિવિધ ઉપાયો સમજી લઈ, મન-વાણી અને કાયાને નિગ્રહમાં રાખી, જિનોએ ઉપદેશેલા માર્ગમાં સ્થિત થાય, એમ હું કહું છું. [૧૫-૮]

ટિપ્પણો

૧. दुष्षमा काल: જૈનો કાળચક્રના બે ભાગ પાડે છે: ૧. દરેક શુભ બાબતમાં હાનિ પામતો (નીચે જતો) અને અને ૨. દરેક શુભ બાબતમાં વૃદ્ધિ પામતો (ઉપર જતો.) પહેલાને અવસર્પિણી કહે છે; અને બીજાને ઉત્સર્પિણી કહે છે. ને દરેકના પાછા છ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તે 'આરા' કહેવાય છે. અવસર્પિણીના આરા આ પ્રમાણે છે: સુખમા-સુખમા, સુખમા, સુખમાદુઃખમા, દુઃખમાસુખમા, દુઃખમા, અને દુઃખમાદુઃખમા. ઉત્સર્પિણીના છ આરા તેનાથી ઊલટા છે. અવસર્પિણીમાં સુખ વગેરે ઘટતાં જાય છે, અને ઉત્સર્પિણીમાં વધતાં જાય છે.

ઉપર જણાવેલા દરેક આરાનું અનુક્રમે માપ આ પ્રમાણે છે:

પહેલો આરો ૪ × (૧ કરોડ×૧ કરોડ) સાગર વર્ષ
બીજો આરો ૩ × („ „) „

ત્રીજો આરો ૨ × (,, ,,) ,,

ચોથો આરો ૧ × (,, ,,) ,, માં ઓછાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ.

પાંચમો આરો ૨૧,૦૦૦ વર્ષ.

છઠ્ઠો આરો ૨૧,૦૦૦ વર્ષ.

'સાગર' વર્ષના અર્થ માટે જુઓ નીચે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. 'पल्योपम' अने 'सागर' वर्षो :

સંખ્યાથી નહીં પણ ઉપમાથી જ સમજી શકાય તેવી વર્ષોની એક ગણતરીને 'પલ્યોપમ' કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, યોજન પ્રમાણ લાંબા પહોળા ને ઊંડા ખાડાને ઝીણામાં ઝીણા વાળના ટુકડાઓથી ઠાંસીને ભરે, અને તેમાંથી દર સો વર્ષે એક એક ટુકડો કાઢે. એ રીતે તે ખાડો ખાલી થતાં જે વખત લાગે, તે 'બાદરઅદ્ધા પલ્યોપમ' કહેવાય. તે વાળના દરેક ખંડને અસંખ્યાતા કલ્પી, સો સો વર્ષે એક એક ખંડ કાઢવામાં આવે; તેવી રીતે તે ખાડો ખાલી થાય તેટલો કાળ તે 'સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ' કહેવાય. તેવાં ૧૦ × (૧ કરોડ ×૧ કરોડ) પલ્યોપમ વર્ષો=૧ સાગર વર્ષ થાય.

તેવાં ૧૦ × (કરોડ×કરોડ) સાગર વર્ષોની એક અવ-સર્પિણી (જુઓ ઉપર ટિપ્પણ નં. ૧) થાય; અને તેટલાં જ બીજાંની એક ઉત્સર્પિણી થાય. (વધુ માટે 'લોકપ્રકાશ'નો પ્રારંભનો ભાગ જુઓ.)

એકાંતચર્યા

કેવલી ભગવાન પાસેથી[1] સાંભળેલી કેટલીક બાબતો અહીં કહેવામાં આવે છે; તે સાંભળીને પુણ્યશાળી મનુષ્યોની ધર્મમાં શ્રદ્ધા થાય છે.

લૌકિક મનુષ્યસમુદાય તો સંસારપ્રવાહના વહેણમાં વિષયાદિના ઉપભોગ પ્રતિ જ વળેલો છે; પરંતુ જેનું લક્ષ્ય સંસારપ્રવાહથી ઊલટી બાજુ પર ચોંટયું છે, તેવા મુમુક્ષુએ તો તે વહેણમાં ન વળતાં

---

૧. સ્થૂલભદ્રસ્વામીની બહેનના મનનું સમાધાન થતું ન હોવાથી, તેમના ગુણોથી ખેંચાયેલી દેવતા તેમને સીમન્ધરસ્વામી પાસે આકાશમાર્ગે લઈ ગઈ; ત્યાં તેમના મનનું સમાધાન કર્યા બાદ સીમન્ધરસ્વામીએ ઉપરાંતમાં આ 'ચૂડા' (ચૂર્તિ) પણ તેમને શીખવી, એવી પરંપરા છે. વધુ માટે જુઓ ઉપોદ્ઘાત પા.૯, ૬૦.

ઊલટે વહેણે જ પોતાની જાતને પ્રવર્તાવવી. નીચે વહેણે જવું હમેશાં સહેલું હોય છે, તેથી જનસમુદાય તો વિષયાદિની પ્રવૃત્તિરૂપ નીચલે વહેણે તણાવામાં જ સુખ માને છે. તેનાથી ઊલટું, સાધુ પુરુષો સંયમમાં જ સુખ માને છે. કારણ કે નીચલે વહેણે તો સંસારસમુદ્રમાં જવાનું છે; અને ઊલટે વહેણે જ તેમાંથી બચવાનું છે. માટે જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત કરવામાં પરાક્રમશીલ, સંયમી, તેમજ સમાધિયુક્ત એવા સાધુએ ભિક્ષુચર્યા[1], અહિંસાદિ વ્રતો, તેમજ આહારશુદ્ધિ વગેરે ગુણો[2] તથા તેમનું યથાસમય પાલન વગેરે નિયમો ઉપર જ લક્ષ રાખવું. [૨-૪]

એક ઠેકાણે કાયમ ન રહેવું, મકાનમાં ન રહેવું, અનેક ઠેકાણેથી માગીને ભિક્ષા મેળવવી[3], અપિરિચિત ઠેકાણેથી જ જોઈતી વસ્તુઓ માગવી, એકાંત સ્થાનનું જ સેવન કરવું, થોડામાં થોડી સાધનસામગ્રી રાખવી, અને કલહનો ત્યાગ કરવો, એ ઋષિઓની ઉત્તમ વિહારચર્યા કહેવાય છે. ભિક્ષુએ ભિક્ષા માગવા

૧. તેનું સ્પષ્ટીકરણ તરત પછી (શ્લોક ૫ માં) જ છે.

૨. એ 'ગુણો'ના 'મૂલ' અને 'ઉત્તર' એવા ભેદો વગેરે માટે જુઓ આગળ અધ્યયન ૬, પા. ૬૬, નોંધ ૧.

૩. મૂળમાં તેને 'સમુદાનચર્યા' કહી છે.

માટે રાજકુલ કે જમણવાર જેવાં ધમાલવાળાં સ્થાનો તજી દેવાં; જ્યાં સાધુઓનું અપમાન થતું હોય, તેવાં સ્થાનો તજી દેવાં; નજરે જોયેલાં આહાર-પાણી જ લેવાં; તથા ખરડાયેલા હાથે અને વાસણે આપેલાં જ[1] લેવાં. તેણે મદ્ય અને માંસનો ત્યાગ કરવો; બીજાની વિભૂતિનો દ્વેષ ન કરવો; પુષ્ટિકારક વસ્તુઓનો મોટે ભાગે[2] ત્યાગ કરવો; વારંવાર ધ્યાન[3] કરવું, અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. એક ઠેકાણે ચાતુર્માસાદિ કર્યા પછી નીકળતી વખતે પોતે વાપરેલાં શયન, આસન, મુકામ, સ્વાધ્યાયભૂમિ વગેરેની બાબતમાં મમત્વ રાખી, 'હું ફરી પાછો આવું ત્યારે આ વસ્તુઓ મને જ આપજો' એવો નિશ્ચય દાતા પાસે ન કરાવવો; તેમજ કોઈ પણ ગામ, કુલ, નગર, કે દેશ પ્રત્યે મમત્વ ન કરવું. ગૃહસ્થના મુકામમાં રહેતી વખતે પણ તેણે તેની સેવાચાકરી કે અભિવાદન, તથા વંદન કે પૂજન ન કરવાં. [૫-૯]

૧. સાફ હાથે ને વાસણે આપે તો જ લેવાનો આગ્રહ રાખે, તો કાં તો આપનારને પોતાનાં વાસણ અને હાથ ધોઈને આપવું પડે, અથવા ધોયેલા વાસણને ભિક્ષુને આપ્યા બાદ ફરી ધોવું પડે. અને એ ધોવા-કરવામાં પાણીની નકામી હિંસા થાય.

૨. કાંઈ પ્રયોજન હોય તો જુદી વાત છે.

૩. મૂળમાં, સ્થિર થઈ ધ્યાન કરવારૂપી, 'કાયોત્સર્ગ છે'.

હંમેશાં તેણે ક્લેશરહિત[1] પુરુષોની સોબતમાં રહેવું, જેથી ચારિત્રની હાનિ ન થાય. પરંતુ જો પોતાનાથી ગુણમાં અધિક અથવા સમાન એવો કુશળ સોબતી ન મળે, તો કામોમાં અનાસક્ત રહી, પાપોને ત્યાગતા એકલા જ વિચરવું[2]. [૯-૧૦]

ભિક્ષુએ એક જ ઠેકાણે ચોમાસામાં ચાર મહિના, કે બીજી ઋતુમાં એક મહિનો જ રહેવું; અને તરત જ બીજી વાર તે જ ઠેકાણે પાછો ચાતુર્માસ વગેરે ન કરવાં. ભિક્ષુએ હંમેશાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલ માર્ગે જ આચરણ કરવું. [૧૧]

રાત્રીના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં હંમેશાં પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરવું કે, 'મેં શું કર્યું છે; મારે હજી શું કરવાનું બાકી છે; મારાથી થાય તેવું હું શું નથી કરતો; કયો દોષ બીજાઓ મારામાં જુએ છે; કયો દોષ મને પોતાને દેખાય છે; અને કયો

---

૧. કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ક્લેશોથી રહિત. તૃષ્ણા આરંભ, સંસ્કાર, વગેરેથી દુઃખનું નિમિત્ત થાય તેવી વૃત્તિ 'ક્લેશ' કહેવાય.

૨. ટીકાકારે એક શ્લોક ટાંકીને જણાવ્યું છે કે: ઝેરી નાગો સાથે કે શઠ શત્રુઓ સાથે ફરવું એ સારું છે, પરંતુ અધર્મયુક્ત, ચપલ અને અજ્ઞાની એવા મિત્રો સાથે રહેવું એ સારું નથી. કારણ કે નાગ ગુસ્સે થાય તો, તેમ જ શત્રુ પણ લાગ દેખે તો, આ જન્મમાં એક જ વાર હણે, પરંતુ દુરાચારી પુરુષની સોબતથી તો આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં એમ બંને ઠેકાણે વારંવાર હણાવું પડે છે.

દોષ હું જાણવા છતાં ત્યાગતો નથી.' આ જાતનું બરાબર નિરીક્ષણ કરનારો સાધુ આગામી દોષનું નિવારણ કરી શકે છે. જે બાબતમાં તેને મન-વાણી-કાયાથી ક્યાંક દુરાચરણ થયેલું લાગે, તે બાબતમાં તે તરત પોતાની જાતને ઠેકાણે લાવી દે: જાતવાન અશ્વ લગામની સૂચનાને ઝટ સ્વીકારી, ઠેકાણે આવી જાય છે તેમ. જે જિતેંદ્રિય અને ધૃતિમાન સાધુ આ પ્રમાણે આત્મનિરીક્ષણની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જગતમાં 'જાગતો' છે; અને તે જ સંયમીજીવન જીવે છે એમ કહેવાય. સર્વે ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરી, આત્માનું નિરંતર રક્ષણ કર્યા કરવું જોઈએ; કારણ કે તેનું જો રક્ષણ ન કર્યું, તો તે જન્મમરણને માર્ગે વળે છે; અને તેનું બરાબર રક્ષણ કર્યું હોય, તો તે સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું. [૧૨-૬]

સુભાષિતો

ધર્મ

धम्मो मंगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो ।
देवा वि तं नमंसंति जस्स धम्मे सया मणो ॥

ધર્મ એ પરમ મંગલ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપી ધર્મમાં જેનું મન સદા લાગેલું છે, તેને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. [૧-૧]

कहं नु कुज्जा सामण्णं जो कामे न निवारए ।
पए पए निसीदंतो संकप्पस्स वसं गओ ॥

જે માણસ સંકલ્પોને વશ થઈ, ડગલે ને પગલે થાકીને બેસી જાય છે, તથા કામોનું નિવારણ કરતો નથી, તે શ્રમણપણું શી રીતે આચરી શકે? [૨-૧]

आयावयाहि चय सोगमल्लं
कामे कमाही कमियं खु दुक्खं ।

छिंदाहि दोसं विणएज्ज रागं
एवं सुही होहिसि संपराए ॥

તપ વડે શરીરને કસીને શરીરની સુકુમારતા દૂર કરો. એ રીતે જેણે કામોને ઓળંગ્યા છે, તેણે દુઃખસમુદ્રને પણ ઓળંગ્યો સમજવો. જેણે પદાર્થો પ્રત્યેના રાગદ્વેષ દૂર કર્યા છે, તે આ સંસારમાં સુખી થાય છે. [૨-૫]

कहं चरे कहं चिट्ठे कहमासे कहं सए ।
कहं भुंजंतो भासंतो पावं कम्मं न बंधई ॥
जयं चरे जयं चिट्ठे जयमासे जयं सए ।
जयं भुंजंतो भासन्तो पावं कम्मं न बंधई ॥

કેમ ચાલવું, કેમ ઊભા રહેવું, કેમ બેસવું, કેમ સુવું, કેમ ખાવું, અને કેમ બોલવું, જેથી પાપકર્મ ન બંધાય ?

કાળજીપૂર્વક[1] ચાલવું, કાળજીપૂર્વક ઊભા રહેવું, કાળજીપૂર્વક બેસવું, કાળજીપૂર્વક સૂવું, કાળજીપૂર્વક ખાવું, અને કાળજીપૂર્વક બોલવું; તો પાપકર્મ નહિ બંધાય. [૫,૭-૮]

सव्वभूअप्पभूअस्स सम्मं भूयाइं पासओ ।
पिहिआसवस्स दंतस्स पावं कम्मं न बंधई ॥

સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પોતાની બરાબર ગણનારા અને જોનારા તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહપૂર્વક હિંસાદિ પાપકર્મો ન આચરનારા મનુષ્યને પાપકર્મ બંધાતું નથી. [૫-૯]

---

૧. અહીં પ્રયત્નપૂર્વક જીવવિરાધના ન થાય તે રીતે વર્તવાનું સમજવું.

पढमं नाणं तउ दया एवं चिट्ठइ सव्वसंजए ।
अन्नाणी किं काही किंवा नाही छेअपावगं ॥

પ્રથમ જ્ઞાન, અને પછી દયા, એ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે. જે અજ્ઞાની છે, તે શું આચરે, તથા હિત-અહિત કેમ કરીને જાણે? [૫-૧૦]

सोच्चा जाणइ कल्लाणं सोच्चा जाणइ पावगं ।
उभयंपि जाणए सोच्चा जं छेयं तं समायरे ॥

જ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને જ કલ્યાણ તેમ જ પાપ જાણી શકાય છે. તે અને જ્ઞાની પાસેથી જાણીને, જે કલ્યાણકારી હોય, તે આચરવું. [૫-૧૧]

सुहसायगस्स समणस्स सायाउलगस्स निगामसाइस्स ।
उच्छोलणापहोअस्स दुलहा सुगई तारिसगस्स ॥
तवोगुणपहाणस्स उज्जुमइ खंतिसंजमरयस्स ।
परीसहे जिणंतस्स सुलहा सुगई तारिसगस्स ॥

સુખાસ્વાદક, સુખૈશી, ઊંઘણશી, તેમ જ ધો-માંજ કર્યા કરનારા શ્રમણને સુગતિ દુર્લભ છે; પરંતુ તપોધન, સરળ બુદ્ધિવાળા, ક્ષમાવાન, સંયમમાં પરાયણ તથા મુશ્કેલીઓથી ન દબાનારા શ્રમણને સુગતિ સુલભ છે. [૫,૨૬-૭]

અહિંસા

सव्वे जीवा वि इच्छंति जीविउं न मरिज्जिउं ।
तम्हा पाणवहं घोरं निग्गंथा वज्जयंति णं ॥

સર્વે જીવો જીવવા ઇચ્છે છે; મરવા ઇચ્છતા નથી. માટે નિર્ગ્રંથો ઘોર એવી જીવહિંસાનો ત્યાગ કરે છે. [૬,૨,૧૧]

સત્ય

मुसावाओ उ लोगम्मि सव्वसाहूहिं गरिहिओ ।
अविस्सासो अ भूआणं तम्हा मोसं विवज्जए ॥

આ લોકમાં સર્વ સાધુપુરુષોએ અસત્યવચનની નિંદા કરી છે. વળી તે બધાં ભૂતપ્રાણીઓના વિશ્વાસનો ભંગ કરવારૂપ છે; માટે અસત્યનો ત્યાગ કરવો. [૬,૨,૧૨]

तहेव फरुसा भासा गुरुभूओवघाइणी ।
सच्चावि सा न वत्तव्वा जओ पावस्स आगमो ॥

મોટા જીવનું દિલ દુખાય એવી કઠોર વાણી સાચી હોય તોપણ ન બોલવી, કારણ કે તેથી પાપબંધન જ થાય છે. [૭-૧૧]

બ્રહ્મચર્ય

अबंभचरियं घोरं पमायं दुरहिट्ठिअं ।
नायरंति मुणी लोए भेआययणवज्जिणो ॥
मूलमेयमहम्मस्स महादोससमुस्सयं ।
तम्हा मेहुणसंसग्गं निग्गंथा वज्जयंति णं ॥

મૈથુનને સર્વ પ્રમાદનું મૂલ, અસેવ્ય, અધર્મનું મૂળ કારણ, મહાદોષોના સમૂહરૂપ, ઘોરકર્મોના હેતુરૂપ તથા સર્વ પ્રકારના ચારિત્રને છિન્નભિન્ન કરનારું જાણી, નિર્ગ્રંથો તેની સરસા પણ જતા નથી. [૬,૨,૧૫-૬]

विभूसा इत्थिसंसग्गो पणीअं रसभोअणं ।

नरस्सत्तगवेसिस्स विसं तालउडं जहा ॥

શારીરિક ટાપટીપ, સ્ત્રીના સંસર્ગ અને રસદાર અન્નપાન એ વસ્તુઓ આત્મગવેષી મનુષ્યને માટે તાલપુટ[1] વિષ જેવી છે. [૮-૫૭]

हत्थपायपलिच्छिन्नं कण्णनासविगप्पिअं ।

अवि वाससयं नारिं बंभयारी विवज्जए ॥

જેના હાથ-પગ કપાઈ ગયા હોય, તથા જેનાં નાક-કાન બેડોળ થઈ ગયાં હોય, એવી સો વર્ષની સ્ત્રીના પણ સાધુએ સંસર્ગ ન કરવો. [૮-૫૬]

અપરિગ્રહ

न सो परिग्गहो वुत्तो नायपुत्तेण ताइणा ।

मुच्छा परिग्गहो वुत्तो इअ वुत्तं महेसिणा ॥

સંયમ અને લજ્જાના નિર્વાહાર્થે રાખેલી આવશ્યક વસ્તુઓને જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને પરિગ્રહ નથી ગણી; પરંતુ આસક્તિ – મમતાને જ પરિગ્રહ ગણેલ છે. [૬,૨,૨૧]

રાત્રીભોજનત્યાગ

अहो निच्चं तवोकम्मं सव्वबुद्धेहिं वण्णिअं ।

जाव लज्जासमा वित्ती एगभत्तं च भोअणं ॥

સર્વ તીર્થંકરોએ આ હંમેશનું તપકર્મ કેવું વર્ણવી બતાવ્યું છે કે, નિર્વાહ પૂરતું જ દેહનું પાલનપોષણ, અને દિવસ દરમ્યાન જ ખાઈ લેવું! [૬,૨,૨૩]

---

૧. હાથમાં પકડતાં જ તાળવું ફોડી નાખે તેવું વિષ.

અપ્રમાદ

जरा जाव न पीडेई वाही जाव न वड्ढई ।
जाविंदिआ न हायंति ताव धम्मं समायरे ॥

જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત થયા નથી, રોગો વધ્યા નથી, અને ઇંદ્રિયોની શક્તિ કાયમ છે, ત્યાં સુધી ધર્મનું આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. [૮-૩૬]

કષાયજય

कोहो अ माणो अ अणिग्गहोआ
माया अ लोभो अ पवड्ढमाणा ।
चत्तारि एए कसिणा कसाया
सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स ॥

ઉચ્છૃંખલ થયેલા ક્રોધ અને માન, તથા વૃદ્ધિંગત થયેલાં માયા અને લોભ એ ચાર મલિન વૃત્તિઓ પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળની સિંચક છે. [૮-૪૦]

कोहो पीइं पणासेई माणो विणयनासणो ।
मायं मित्ताणि नासेई लोभो सव्वविणासणो ॥

ક્રોધથી પ્રીતિ નાશ પામે છે, માન વિનયનો નાશ કરે છે, માયા મિત્રોનો નાશ કરે છે અને લોભ સર્વનો નાશ કરે છે. [૮-૩૮]

उवसमेण हणे कोहं माणं मद्दवया जिणे ।
माया चज्जवभावेण लोभं संतोसओ जिणे ॥

શાંતિ વડે ક્રોધને હણવો, મૃદુતાથી માનને જીતવું, માયાને ઋજુતાથી જીતવી, અને લોભને સંતોષથી જીતવો. [૮-૩૯]

ગુરુનો સહવાસ

इहलोगपारत्तहिअं जेणं गच्छइ सुग्गइं ।
बहुस्सुअं पज्जुवासिज्जा पुच्छिज्जत्थविणिच्छयं ॥

આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર એવા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુને વિનય અને આત્મનિગ્રહપૂર્વક સેવવા; તથા તેમને પદાર્થોનો નિર્ણય પૂછવો. [૮-૪૪]

अमोहं वयणं कुज्जा आयरिअस्स महप्पणो ।
तं परिगिज्झ वायाए कम्मुणा उववायए ॥

શિષ્યે ગુરુના વચનને કદી વંધ્ય ન થવા દેવું; વાણીથી તેનો સ્વીકાર કરી, કાયાથી તેનો અમલ કરવો. [૮-૩૩]

रायणिएसु विणयं पउंजे धुवसीलयं सययं न हावइज्जा ।
कुम्मुव्व अल्लीणपलीणगुत्तो परक्कमिज्जा तवसंजमंमि ॥

ગુણી પુરુષની સોબતમાં રહેતાં વખતે તેમના પ્રત્યે વિનય જાળવવો, પોતાનું શીલ નિશ્ચલ રાખવું, અને કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગપ્રત્યંગોનું નિયમન કરી, તપ અને સંયમમાં પરાક્રમી થવું. [૮-૪૧]

थंभा व कोहा व मयप्पमाया गुरुस्सगासे विणयं न सिक्खे ।
सो चेव उ तस्स अभूइभावो फलं व कीअस्स वहाय होइ ॥

ગર્વ, ક્રોધ, માયા અને પ્રમાદને કારણે જે શિષ્ય ગુરુ સાથે રહીને વિનય નથી શીખતો, તેની તે ત્રુટિ વાંસના ફળની માફક તેના પોતાના જ નાશનું કારણ થાય છે. [૯-૧]

जेण बंधं वहं घोरं परिआवं च दारुणं ।
सिक्खमाणा निअच्छंति जुत्ता ते ललिइंदिया ॥
तेऽवि तं गुरुं पूअंति तस्स सिप्पस्स कारणा ।
सक्कारंति नमंसंति तुट्ठा निद्देसवत्तिणा ॥
किं पुणं जे सुअग्गाही अणंतहिअकामए ।
आयरिआ जं वए भिक्खू तम्हा तं नाइवत्तए ॥

સુકુમાર શરીરવાળા ગર્ભશ્રીમંતો પણ લૌકિક હુન્નર-કારીગરી શીખવા માટે માર-પીટ અને દારુણ પરિતાપ સહન કરે છે, ગુરુને પૂજે છે, તથા તેની આજ્ઞામાં રહે છે; તો પછી અનંત હિતરૂપ મોક્ષ તથા તેના સાધનરૂપ શાસ્ત્રજ્ઞાનની કામનાવાળો ભિક્ષુ આચાર્યના વચનનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે કરી શકે ? [૯,૨,૧૪-૬]

विवत्ती अविणीअस्स संपत्ती विणिअस्स य ।
जस्सेयं दुहओ नायं सिक्खं से अभिगच्छइ ॥

અવિનીત પુરુષોને વિપત્તિ છે અને સુવિનીત પુરુષોને સૌ રૂડાં વાનાં છે, એમ જે બરાબર જાણે છે, તે જ સુશિક્ષિત થઈ શકે છે. [૯,૨,૨૧]

गुणेहि साहू अगुणेहिऽसाहू गिण्हाहि साहू गुण मुंचऽसाहू ।
विआणिआ अप्पगमप्पएणं जो रागदोसेहि समो स पुज्जो ॥

ગુણો વડે જ સાધુ થવાય છે અને દુર્ગુણો વડે જ અસાધુ થવાય છે. માટે સાધુગુણોનો સ્વીકાર કરવો અને અસાધુગુણોનો ત્યાગ કરવો; એમ પોતાની જાતને સમજાવી, તથા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી, જે સમભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, તે શિષ્ય બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૯,૩,૧૧]

આત્મનિરીક્ષણ

जो पुव्वरत्तावररत्तकाले संपेहए अप्पगमप्पगेणं ।
किं मे कडं किं च मे किच्चसेसं किं सक्कणिज्जं न समायरामि ॥
जस्सेरिसा जोग जिइंदिअस्स धिईमओ सप्पुरिसस्स निच्चं ।
तमाहु लोए पडिबुद्धजीवी सो जीअई संजमजीविएणं ॥

જે સાધક રાત્રીના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં હંમેશાં આત્મનિરીક્ષણ કરે છે કે, મેં શું કર્યું છે, મારે હજુ શું કરવાનું બાકી છે, અને મારાથી થાય તેવું શું હું હજુ નથી કરતો, તે જિતેંદ્રિય અને ધૃતિમાન પુરુષ જ જગતમાં ‘જાગતો’ છે અને તે જ સંયમજીવન જીવે છે એમ કહેવાય. [ચૂડા ૨,૧૨,૧૫]

સૂચિ

શ્રી પૂંજાભાઈ જૈનગ્રંથમાલા

૧. સુત્તનિપાત ૧—૦—૦
એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ

૨. ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ ૧—૦—૦
'મજ્ઝિમનિકાય'ના પ્રથમ ૫૦ સંવાદો

૩. ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ ૧—૦—૦
'નાયાધમ્મકહાસુત્ત'નો ગુજરાતી અનુવાદ

૪. ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો ૦—૮—૦
'ઉવાસગદસાસુત્ત'નો ગુજરાતી અનુવાદ

૫. જૈન દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યવિચાર ૦—૫—૦

૬. સન્મતિપ્રકરણ [સમૂળ, સટિપ્પણ અનુવાદ] ૧—૮—૦

૭. जिनागमकथासंग्रह [પ્રાકૃત વ્યાકરણ, કોશ, ટિપ્પણો સાથે] ૧—૪—૦

૮. શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા [શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનકથા] ૦—૮—૦

૯. શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો ૦-૧૨-૦
તેમનાં લખાણોમાંથી વિષયવાર તારવેલા ઉતારા

૧૦. મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ ૧—૦—૦
'શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ

૧૧. મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ ૦-૧૨-૦
'શ્રી આચારાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ

૧૨. બુદ્ધચરિત [મૂળ પાલિ ગ્રંથોને આધારે] ૧—૪—૦

૧૩. મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ ૧—૦—૦
'શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ

૧૪. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો ૦—૮—૦
પ્રવચનસાર, સમયસાર અને પંચાસ્તિકાયસારસંગ્રહ

૧૫. યોગશાસ્ત્ર [શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત] ૧—૦—૦

૧૬. શ્રી ભગવતી-સાર [પંચમ અંગનો છાયાનુવાદ] ૨—૦—૦

૧૭. જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ ૦-૧૨-૦
શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ
તેમના જીવનચરિત્ર તથા ટિપ્પણો સહિત